

אמנוס או אמנה: צמיחתה של מסורת פרשנית והגהת הרמב"ם בנוסח המשנה

מאת

חנן מזא"ה

התיאור המלא ביותר של גבולות ארץ ישראל במשנה, שיש לו שתי גרסאות, במסכת שביעית (ו, א) ובמסכת חלה (ד, ח), מגדיר את טריטוריית הביניים ההלכתית – התחום שהחזיקו עולי מצרים – 'מכזיב עד הנהר ועד אמנם'. מיקומו של קו הגבול הזה תלוי בעיקר בזיהוי המקום אמנם. במרוצת הדורות הוצע לזהותו עם שני אתרים בעלי שם דומה, שביניהם מרחק גיאוגרפי לא מבוטל: ההר אמנה, המוזכר פעמיים במקרא, אחד מהרי רכס מול הלבנון (anti-Libanus),¹

* תודתי למורי יאיר פורסטנברג ומנחם קיסטר על עזרתם בתהליך גיבושו של מאמר זה, וכן לאמיתי ברוכי-אונא, ליהודא גלינסקי, לעומר מיכאליס, לעמנואל מסטיי ולפנחס רוט על הערותיהם המועילות. מחקר זה מבוסס על בדיקה של כתבי יד מרובים, והוא התאפשר הודות להנגשה דיגיטלית של כתבי יד 'מכתבים: האוסף הבינלאומי של כתבי יד עבריים דיגיטליים' ו'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה', ובאדיבות המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית ועובדיו.

1 הזיהוי הזה הוצע בין השאר כדי שהגבול יהלום טוב יותר את תיאור כיבושי ישראל במקרא ואת מרחב ההשפעה והשליטה היהודיים המשוערים בימי המשנה. ראו: J. P. Van Kasteren, 'La Frontière Septentrionale', *RB*, 4 (1895), pp. 28–29; א"י ברור, הארץ: ספר לידיעת ארץ-ישראל, תל אביב תרפ"ט, עמ' 8; ח' אלבק, 'השלמות לפירוש משנה שביעית ו א', ששה סדרי משנה: סדר זרעים, מהדורת ח' אלבק, תל אביב תשי"ט, עמ' 379; פ' נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית, א, תל אביב תשכ"ג, עמ' 108; הנ"ל, 'סוגיות גיאוגרפיות בהלכות שביעית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשכ"ט, עמ' 25, 28–37; הנ"ל, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, תל אביב תשל"ב, עמ' 86–87; י' פליקס, תלמוד ירושלמי: מסכת שביעית, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 16–18; A. Neubauer, *La géographie du Talmud*, Paris 1868, pp. 5–10; ב"צ סגל, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 10–11; א' דמסקי, "מכזיב עד הנהר ועד אמנה" (משנה שביעית ו א : חלה ד ח): להבהרת הגבול הצפוני של עולי מצרים, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, י (תשמ"ו–תשמ"ט), עמ' 73; וראו גם: י' שוורץ, תבואות הארץ, למברג 1865, דף ג ע"א; י' יפה, 'הר ההר', א"ל סוקניק וי' פרס (עורכים), ירושלים: קבץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה: מוקדש לזכר ר' אברהם משה לונץ למלאת עשר שנים לפטירתו (א' אייר תרפ"ח), ירושלים תרפ"ח, עמ' לה–מ. בהתאם לכך זיהו חוקרים אלה את 'הנהר' כאחד הנחלים

ורצועת הרי אמנוס (Amanus) שבדרום תורכיה.² שני האתרים מוזכרים בספרות בית שני כנקודות תחילה טריטוריאלית בסיפורי ספר בראשית, ואף נטען שחל טשטוש בין שמותיהם מימים קדומים.³

במאמר זה אבחן את תולדות זיהויה של נקודת הגבול מן המשנה במקורות חז"ל, במדרשים מאוחרים ובכתביהם של ראשונים. כפי שאראה, בנוסחי המשניות ובציטוטיהן הרבים בקרב הראשונים שם המקום הדומיננטי הוא אמנוס/או אמנוס/ם, שסביר לזהותו עם נקודת הגבול הידועה בהר אמנוס. בתהליך הדרגתי – שאפשר להתחקות אחריו בבהירות יחסית – עם נדידתם של הטקסטים במרחב ובזמן, נקשר אתר זה לפסוק 'תשורי מראש אַמְנָה' (שה"ש ד 8), ואמנה

- הסמוכים, בייחוד חלקו הדרומי של נהר הליטני (אלקאסמיה), הנשפך אל הים התיכון. ראו את סקירת הדעות והדיון אצל: נאמן, סוגיות גיאוגרפיות (שם), עמ' 17–28; דמסקי, מכזיב ועד הנהר (שם).
- 2 נויבאוור, הגיאוגרפיה (לעיל הערה 1); ח' בר דרומא, וזה גבול הארץ: גבולותיה האמתיים של ארץ ישראל לאור המקורות, ירושלים תשי"ח, עמ' 43; י' אליצור, 'משנת הגבולין', ארשת, א (תש"ד), עמ' קפז; סגל, הגיאוגרפיה במשנה (שם); משנת ארץ ישראל: מסכת שביעית, מהדורת ש' ספראי וז' ספראי, תל אביב תשס"ח, עמ' 196; א' בן-אליהו, בין גבולות: תחומי ארץ-ישראל בתודעה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשע"ד, עמ' 184–189. חוקרים אלה זיהו את הנהר כנהר פרת, ובהתאם לכך זיהו את הטריטוריה המוגדרת כאן כשטחה של כל פרובינקיה סוריה הרומית. נקודה מתודולוגית נוספת הקשורה בדיון היא היחס בין טריטוריית הביניים האמורה במשניות חלה ושביעית ובין הטריטוריה המכונה בספרות חז"ל סוריה, כמרחב ביניים שבין הארץ לחוץ לארץ, מרחב שאינו מוגדר בשום מקור חז"לי במונחים גיאוגרפיים. ראו: בן-אליהו, בין גבולות (שם), עמ' 204; ספראי וספראי, שביעית (שם), עמ' 197, 200; פליקס, שביעית (שם), עמ' 76–77; ח' בר-דרומא, פבוש יחיד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 18–20; וכן: רמב"ם, משנה תורה, הלכות תרומות א, ו, ט.
- 3 הם נזכרים בגרסאות של פרשת חלוקת הארץ לבני נוח במגילה החיצונית לבראשית 1Q20, טור XVII, שורות 7–15, בספר היובלים ט 4–6 ובקדמוניות היהודים א, 122, 130. על תיאורים אלה, על היחס ביניהם ועל התפיסה המרחבית העומדת בתשתיתם ראו: כ' ורמן, 'ספר היובלים ומקורותיו הארמיים', מגילות, ח–ט (תש"ע), עמ' 147–150 והספרות המצוטטת שם. ורמן הציעה שם כי בחלק אחר במגילת בראשית, בתיאור גבולות הארץ שאברהם רואה בחזיונו, משתקפת הבנה מוטעית של בעל המגילה שאמנה הוא בעצם הר אמנוס. חוקרים התלבטו בויהוי אמנה המוזכר בספר היובלים (ח 21; ט 4). ראו: *The Book of Jubilees*, or, *The Little Genesis*, trans. and ed. R. H. Charles, London 1902, p. 72; D. A. Machiela, *The Dead Sea Genesis Apocryphon: A New Text and Translation with Introduction and Special Treatment of Columns 13–17*, Leiden 2009, pp. 117–118. תודתי לאסתר אשל ולכנה ורמן שסייעוני בבירור מקורות אלה. חוקרים אחרים הצביעו על הגיוון באזכוריו של ההר אמנה בכתובות אשוריות ובבליות ועל האפשרות – שהדעות עליה חלוקות – שבכתובות אלה קיים טשטוש בין שמותיהם של שני ההרים. ראו: M. Cogan, 'From the Peak of Amanah', *IEJ*, 34 (1984), pp. 255–259; ש"ז אסטר, 'אחת דיבר סנחריב, שתיים זו שמע הנביא: לעיבוד המקורות האשוריים בסיפור הנבואי על מלחמת סנחריב ביהודה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יט (תשס"ט), עמ' 110, הערה 17; F. M. Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel*, Cambridge MA 1973, pp. 27–28; J. P. Brown, *The Lebanon and Phoenicia: Ancient Texts Illustrating their Physical Geography and Native Industries*, Beirut 1969, pp. 22–23. דמסקי ביקש לראות בגיוון זה הקבלה לגיוון במקורות חז"ל. ראו: דמסקי, מכזיב ועד הנהר (לעיל הערה 1), ועוד להלן.

נתפס כשם נרדף לו. בסופו של התהליך זיהה הרמב"ם את נקודת הגבול מן המשנה כאמנה שברכס החרמון, ובהתאם לכך החליט – כנראה בערוב ימיו – להגיה באופן חריג את נוסח המשנה.

נוסח המשנה

בכתבי היד של סדר המשנה ובעדי נוסח נוספים, לרבות קטע גניזה אחד למסכת חלה, כתיב שם המקום הוא 'אמנם'.⁴ חוקרי לשון הבינו כתיב זה כווריאציה של 'אמנה' המקראי, תולדת סגירת הברה בעיצור אפי או בתנועה מאונפפת, שהיא תופעה מוכרת בלשון חכמים.⁵ חיוק מסוים לשיטתם אפשר למצוא בקיומן של שתי צורות בסיומת נו"ן לשתי ההיקריות של 'אמנה' במקרא, האחת באחת ממגילות שיר השירים מקומראן ורעותה בתרגום הפשיטתא למלכים.⁶

4 כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 50; כ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רוסי 138; ריצ'לר 710) (בשניהם מנוקד 'אִמְנָם'); כ"י לו – כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 470, 1; קטע הגניזה כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 5699. זהו הכתיב גם במשנה שבכ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 95 hebr. של התלמוד הבבלי, שאת סדר זרעים שלה הגדיר אפשטיין 'מטופס שהוא מעיקרו "ירושלמי", טופס הקרוב לכ"י פרמא וקויפמן'. ראו: י"נ אפשטיין, 'המדע התלמודי וזרכיו', ידיעות המכון למדעי היהדות, ב (תרפ"ה), עמ' 8. וראו גם: מ"צ פוקס, 'מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 30. שתי המשניות האמורות ובייחוד משנת חלה הנוגעת לשאלת חיוב חלה בחוץ לארץ, מצוטטות הרבה אצל ראשונים. לרשימת גרסאות הכתיב בכתבי היד המרובים של הציטוטים אצל הראשונים ראו נספח א. בין השאר נמצא הכתיב האמור, 'אמנם', בציטוט המשנה ב'ספר הערוך' (ברוב כתבי היד ובתוכם בכתב היד הקדום ביותר ובכל כתבי היד שמוצאם מאיטליה), ב'ספר ראב"ן' ובמרבית כתבי היד של 'ספר ראב"ן'.

5 מ' בר-אשר, לשונות ראשונים: מחקרי לשון במקרא, במגילות ים המלח ובארמית, ירושלים תשע"ב, עמ' 204–205; הנ"ל, 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכ"י רומי 32 לספרי במדבר', הנ"ל, מחקרים בלשון חכמים, ירושלים תשס"ט, עמ' 253 (נדפס לראשונה: תעודה, ג [תשמ"ג], עמ' 151–152); הנ"ל, 'פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה', עדה ולשון, ו (תש"ם), עמ' 30; ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר: הגה וצורות, ירושלים תשס"ח, עמ' 198. חוקרי לשון עסקו רבות בסיומת מ"ם/נו"ן בסופי הברות בכתבי היד של לשון חכמים וחלקו בשאלת טיבה של סיומת זו – תנועה מאונפפת (כדעת בן-חיים) או עיצור מ"ם או נו"ן ממשי (כדעת קוטשר) – וזיקתה לתופעה המורכבת של חילופי מ"ם סופית ונו"ן סופית. ראו: ז' בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל', מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 233; י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רד–רט; ש' נאה, 'שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 369–391. לסיכום הפולמוס ראו: א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, ירושלים תשע"ו, עמ' 114–115 והפניותיו שם; י' אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ-ישראל: השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשע"ב, עמ' 100, הערה 14; ע' מסטיי, 'העברית בתלמוד הירושלמי לפי קטעי הגניזה מקהיר', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע"ח, עמ' 117–120. וראו להלן הערה 13.

6 תודתי למנחם קיסטר ולעמנואל מסטיי שהעירו את תשומת ליבי להיקריות אלה. במגילה 4Q107,

חוקרים אלה הניחו כלאחר יד ששם המקום המקורי הוא 'אמנה', כפי שנקבע נוסחו בדפוסי המשנה הרווחים למן הדפוס הראשון (נפולי רנ"ב), ושהוא האתר ברכס מול הלבנון.⁷ ואולם בדיקה יסודית של נוסח המשניות מגלה שהכתיב 'אמנם' משני.⁸ הוא אינו מופיע

טור III, שורות 6–8, מובא הפסוק משיר השירים בהבדלים משמעותיים בהשוואה לנוסח המסורה: 'את מן לבנון כלה את מן לבנון אבאי תשורי מן ראשי אומנון ממענות אריות מן הררי נמרים' (על פי שחזורו של טוב: E. Tov, 'Canticles', E. Ulrich et al., *Qumran Cave 4, XI: Psalms to Chronicles*, [DJJD, 16], Oxford 2000, p. 214. על השינויים בקטע זה – הקשורים בתצורה ובתחביר, בהשפעות ארמיות ואולי גם בהשמטה מחמת הדומות – ראו: E. Tov, 'Three Manuscripts (Abbreviated Texts?) of Canticles from Qumran Cave 4', *JJS*, 46 (1995), pp. 88–111; I. Young, 'Notes on the Language of 4QCant(b)', *ibid.*, 52 (2001), pp. 121–131; S. Noegel and G. A. Rendsburg, *Solomon's Vineyard: Literary and Linguistic Studies in the Song of Songs*, Leiden 2009, pp. 57–62; ע' אסנר, 'האחדה של לשון וסגנון במגילות שיר השירים מקומראן', מגילות, יד (תשע"ח – תשע"ט), עמ' 91–104, בייחוד עמ' 99–100. החוקרים הציעו כמה פירושים לצורה החידתית אומנון בקטע זה. יאנג העלה מצד אחד את האפשרות האמורה של סגירת הברה ומצד אחר שכתוב זה הוא שריד של שם המקום האכדי המצוי בכתובות. ראו: יאנג, הערות (שם), עמ' 126–127. גם נגל ורנדסבורג ראו בכתוב זה וריאציה של השם האכדי, אחד הארמיזמים בלשון המגילה. ראו: נגל ורנדסבורג, כרם שלמה (שם), עמ' 60. וראו גם: M. Abegg, P. Flint and E. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls Bible*, San Francisco, CA 1999, p. 616, n. 36. מנגד העלה אסנר את האפשרות שנוסח המגילה, 'ראשי אומנון' – ברבים וללא שניר וחרמון – מכונן להרי האמנוס דווקא, בדומה למקום המוזכר בברייתא בתלמוד הבבלי (בנוסח אשכנזי מאוחר, כפי שידון להלן): 'טורי אמנון'. ראו: אסנר, האחדה (שם), עמ' 99, הערה 25. בתרגום הפשיטתא למל"ב ה' 12 שם המקום הוא אֲמֵנָה, הדומה יותר לכתוב הנדון מן המשנה. זאת בניגוד לשם המקום בשיר השירים, המתורגם גם בפשיטתא אֲמֵנָה. ראו: D. M. Walter, 'The Peshitta of II Kings', Ph.D. dissertation, Princeton Theological Seminary, 1964, p. 33. הברה בסוף שמות פרטיים בנו"ן סופית אופיינית לתרגום הפשיטתא לספר מלכים, הן לאחר תנועת O (כגון 'פרעה' = פֶּרַעַה [מל"ב יז 7]; 'ואל שלמה' = וְאֶל־שְׁלֹמֹה [שם כא 7]) הן לאחר תנועת A (כגון 'יונה' = יוֹנָה [שם יד 25]). ראו: וולטר, הפשיטתא (שם), עמ' 22. בדומה לכך בסירו-הקספלה, התרגום הסורי המאוחר המבוסס על תרגום השבעים, נכתב שם המקום במל"ב אֲמֵנָה (תחת Αβανα בתרגום השבעים שלפנינו). ראו: *Codex syriaco-hexaplaris: Liber quartus regum, e codice Parisiensi*, ed. H. Middeldorpf, Berolini 1835, pp. 12, 414. וראו להלן הערה 18.

7 בר־אשר ראה בצורה 'אמנה' בכ"י פריז, הספרייה הלאומית 328–329, heb. עדות לקדמות לשונו של כתב יד זה בהשוואה לנוסח 'אמנם' בכתבי היד של סדר המשנה, אף שלמעשה היא פרי הגהתו של הרמב"ם, כפי שינותח להלן. ראו: בר־אשר, פרקים במסורת לשון חכמים (לעיל הערה 5).

8 כמה חוקרים העירו בשולי דבריהם על גיוון כלשהו בנוסחי המשנה אך לא דנו בכך באופן מעמיק. ראו: אליצור, משנת הגבולין (לעיל הערה 2) עמ' קפו; בן־אליהו, בין גבולות (לעיל הערה 2) עמ' 184, הערה 119; אלבק, השלמות (לעיל הערה 1); אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ט, עמ' רמט, הערה 1; א"מ לונץ, ירושלים, ב, ירושלים תרמ"ז, עמ' 55. ספראי וספראי התייחסו לקיומם של חילופי נוסח, אך קבעו חד־משמעית שהנוסח במשנה צריך להיות 'אמנה'. ראו: ספראי וספראי, שביעית (לעיל הערה 2), עמ' 195. גם פליקס התייחס לקיומם של נוסחים שונים אך אימץ לכל אורך הדיון את הנוסח 'אמנה'. ראו: פליקס, שביעית (לעיל הערה 1), עמ' 17, הערה 31. להתייחסות בדיון במשנה לשם אמנה בלבד, כבנוסח הדפוסים, ראו עוד: נאמן, גיאוגרפיה תלמודית (לעיל הערה 1), עמ' 87 בהערה 52; נויבאוואר, הגיאוגרפיה (לעיל הערה 1); ון קסטרו, החזית הצפונית (לעיל הערה 1); בר־דורמא, כיבוש יחיד

בנוסחים קדומים של המשנה ולא ברוב הציטוטים אצל הראשונים, זולת כמה כתבי יד מאוחרים או כתבי יד שבגופם ניכר תיקון מאוחר.⁹ אף סיומת נו"ך ('אמנך') אינה מופיעה בעדי נוסח העיקריים של המשנה.¹⁰ הסיומת בנוסחי המשנה הטובים היא תמיד מ"ם או סמ"ך, שהחילוף הגרפי ביניהן הוא עניין של מה בכך,¹¹ ובהיקריות רבות היא נכתבת בחולם מלא ('אמנוס' או

(לעיל הערה 2); ברור, הארץ (לעיל הערה 1). הנחת המוצא הגורפת היא שחל טשטוש יסודי בין שמותיהם הדומים של שני האתרים העומדים על הפרק: 'ראש חרמון זה נזכר במשנה (שביעית ו א) כגבול עולי מצרים אלא שהחליפיהו באמנוס' (נאמן, גיאוגרפיה מקראית [לעיל הערה 1]); 'מוסתר שכמה ממפרשי המשנה החליפוהו – בודאי בגלל דמיון השמות – באמנוס וזיהו אותו, ללא כל יסוד, עם טורוס אמנוס שעל גבול אנטוליה' (הנ"ל, סוגיות גיאוגרפיות [לעיל הערה 1], עמ' 37); 'כיוון התנא להר אמנה שבמול הלבנון [...] מתורגם: טורוס אמנוס, ואין זה האמנוס שבין סוריה לאנטוליה' (אלבק, השלמות [שם]); 'השם הזה מובא במקורות בצורות שונות [...] יש מהן התלויות בלשונות הגויים שישבו באותם המקומות' (סגל, הגיאוגרפיה במשנה [לעיל הערה 1]).

9 במשנה שבתחילת הפרק בירושלמי שביעית בכ"י לידן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3), ניכר תיקון, כנראה צלעותיה של מ"ם סופית גורדו בשלב מאוחר ליצירתה ה"א: וע' מ"ם. בדומה לכך בחלק מן ההיקריות שבכ"י אמסטרדם, רוונטליאנה 3 של 'אור זרוע', ניכר כי גורדו צלעות סמ"ך ליצירת ה"א: **עמנ**. תיקון פיוזי ניכר גם בשניים מכתבי היד של פירוש רמב"ן לתורה: בכ"י פרמה, פלטינה 3258 (דה רוסי 1378; ריצ'לר 591) גורדו צלעות הסמ"ך ליצירת ה"א: **עמנ**. מנגד בכ"י פרמה, פלטינה 3255 (דה רוסי 608; ריצ'לר 590) כנראה הושלמה ה"א ליצירת מ"ם סופית או סמ"ך אך אולי להפך: **אמנ**. בדומה לכך בכתב היד המאוחר של חידושי הרמב"ן לגיטין (ח ע"א), כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27185 (מרגליות 424, בן המאה השמונה עשרה), נכתב בכמה היקריות 'אמנה', בניגוד לכל שאר כתבי היד, אך בחלק מן ההיקריות ניכר תיקון של ה"א לסמ"ך או להפך. בכמה חיבורים אחרים – 'ספר הערוך', 'הלכות חלה לרמב"ן', 'חידושי הר"ן' למסכת פסחים ופירוש רמב"ן לתורה – מופיע הכתיב 'אמנה' רק בחלק מכתבי היד המאוחרים או במיטעם. ראו בנספח א. יוצא מן הכלל בתמונת נוסחי המשנה, המעיד על הכלל, הוא נוסח כתב יד מאוחר מן הגניזה, כ"י ניו יורק, אוסף בוסקי 2 (לשעבר כ"י לונדון, אוסף ששון 531), שתוארך בקטלוג ששון למאה הארבע עשרה. ראו: D. S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932, pp. 90–91. לתיאור כתב היד וקשרו לנוסח דפוסי המשנה, הדורש עוד מחקר יסודי, ראו: משנה: ששה סדרי משנה עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של המשנה, כולל קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים, א: זרעים: ברכות, פאה, דמאי וכלאים, בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ב, עמ' 68. בכתב יד זה נמצא הכתיב 'אמנה' במסכת חלה, כנראה בהשפעת נוסח הרמב"ם שיידון להלן.

10 זאת למעט נוסח זניח, 'אמנון', המופיע בציטוטי משנת חלה אצל כמה מן הראשונים, ובייחוד באופן עקיבי בכתביו של הרא"ש (ראו בנספח א2). כפי שאראה להלן, כתיב זה – השולי בתוך התמונה הרחבה של נוסחי המשניות – הושפע כנראה מנוסח מבוסס יותר לשם מקום בברייתא בבבלי גיטין, 'טורי אמנון', המופיע באשכנז החל מן המאה השלש עשרה.

11 נוסף על נוסחי המשנה במ"ם סופית שנמנו לעיל בהערה 4, מופיע כתיב במ"ם סופית או בסמ"ך גם בכמה נקודות בירושלמי. במשנה שבתחילת הפרקים בירושלמי בכ"י לידן Or. 4720, שזיקתה ההדוקה לנוסח כ"י פרמה של המשנה כבר נדונה במחקר, הכתיב הוא במ"ם סופית או בסמ"ך (לפני התיקון, ראו לעיל הערה 9). על נוסח המשנה בתחילת הפרקים בכתב יד זה ראו: "נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 945; משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, מהדורת ד' רוונטל, ירושלים תשמ"א, עמ' 110; "צ פיינטוך, 'על המשנה שלפני הירושלמי כתב-יד לידן', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 177–212;

'אמנוס' ולא בקמץ. בכמה מעדי הנוסח נמצאת תחילית ה"א ('המנוס').¹² אם כן מצד הנוסח כשלעצמו, ואם מוותרים על ההנחה שמדובר ב'אמנה' המקראי, אין סיבה להניח כי חלה במקרה זה סגירת הברה,¹³ ויש להעדיף את הקריאה 'אמנוס' או 'אמנוס' בנוסח המשנה. ממילא סביר יותר לזהות את האתר עם Amanos, ההולם גם את הכתיב 'אמנס', על דרך הכתיב החסר בצורות יווניות בסימט-ος - בלשון חכמים.¹⁴

רצועת טאורוס-אמנוס היא נקודת גבול טבעית מבחינה טופוגרפית וידועה מאוד בעולם העתיק, ובין השאר נחשבה לשעריה של פרובינקיה סוריה.¹⁵ היא מצוינת במפורש כנקודת

י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, ג: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשל"ז, עמ' 249, הערה 140. כמו כן במשנה המובאת בקטע של ירושלמי שביעית מן הגניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 329.561, נראה – מתוך השוואה לקטעים נוספים מטופס זה – ששם המקום מסתיים במ"ם סופית. לעדויות אלה מצטרפת ראיית נוסח עקיפה משני ציטוטים פפרסטיים של המשנה בגוף הטקסט בשתי סוגיות בירושלמי שביעית, שבשניהם מסתיים שם המקום במ"ם סופית או בסמ"ך: שביעית ו, א (לו ע"ד; טור 199, שורה 20) = חלה ד, ח (ס ע"א; טור 328, שורה 29) – קטע זה מן הירושלמי מצוטט גם בפירושי המשניות של ר' יצחק בן מלכי צדק (הריבמ"ץ) ושל ר' שמשון (הר"ש) משנץ למשנה בחלה, וגם שם הכתיב הוא במ"ם סופית; שביעית ו, ה (לו ע"א; טור 201, שורה 4). מלבד זאת נמצא הכתיב בסמ"ך בכמה ציטוטים של המשניות אצל ראשונים (ראו בנספח א).

12 כך הוא בקטע הגניזה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S E1.14, למשנת שביעית: 'המנוס'. אף מפירוש לקוני בפירוש ר' נתן אב הישיבה למסכת שביעית: 'המנוס שם מקום' (כך בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 6008; בכ"י לונדון, הספרייה בריטית Or. 11117, קשה להבחין בין מ"ם סופית לסמ"ך), משתמע שנוסח זה עמד לפניו. ראו: פירוש ששה סדרי משנה שפירש רבינו נתן אבי הישיבה (בארץ ישראל), תרגם י' קפאה, מהדורת מ"ל זק"ש, ירושלים תשי"ח, עמ' כא. הכתיב בחולם נמצא גם במשנה המובאת עם פירוש הר"ש משנץ (כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 362) ועם פירוש ר' שלמה סיריליו (רש"ס) לירושלמי (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2823 [מרגליות 404]), וכן בציטוטים אצל הראשונים (ראו בנספח א).

13 אינני נכנס כאן לפולמוס האמור בין חוקרי הלשון בדבר טיב העיצור הסוגר את ההברות. ראו לעיל הערה 5. מכל מקום הכתיב העקבי בצורה 'אמנס' מנוגד לצורות שמנו חוקרים בלשון חכמים, שבהן עומדת מ"ם סופית כחלופה לנו"ן סופית, בין שנבין זאת כביטוי בלתי סדיר של תנועה מאונפפת (כשיטת בן-חיים וסיעתו) ובין שנבין זאת על רקע מעתק בין העיצורים (כשיטת קוטשר וסיעתו): 'ציפורים' לצד 'ציפורין' הדומיננטי (בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים [לעיל הערה 5], עמ' 253; אליצור, שמות מקומות [לעיל הערה 5]); 'יודם' לצד 'יודן' הדומיננטי (בירנבאום, לשון המשנה [לעיל הערה 5], עמ' 331). בר-אשר העלה אפשרות לקיומה של צורה נוספת, 'מסרום' בספרי במדבר קנו. ראו: בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים (שם). אך זו להבנתי אינה יוצאת מגדר ספק. נוסף על כך יש להזכיר את צורת 'עומרם' הארמית במגילה החיצונית לבראשית, שעליה העיר קוטשר, אף שראה גם בה תולדה של סיום בנו"ן סופית, כדוגמת התעתיק היווני ל'שילוח': Σιλωαμ לצד Σιλωα. ראו: E. Y. Kutscher, 'The Language of the Genesis Apocryphon: A Preliminary Study', C. Rabin and Y. Yadin (eds.), *Aspects of the Dead Sea Scrolls* (Scripta Hierosolymitana, 4), Jerusalem 1965, p. 24

14 לניתוח התופעה וסיבותיה הפונולוגיות ראו: ש' היימנס, 'המילים השאלות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת ההגה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ג, עמ' 269–271.

15 בן-אליהו, בין גבולות (לעיל הערה 2) עמ' 187–189; לונץ, ירושלים (לעיל הערה 8), עמ' 55–56; ח' גוגנהיימר וח' גוגנהיימר, 'למילון התלמודי', לשוננו, לו (תשל"ג), עמ' 111; דמסקי, מכזיב ועד הנהר

הגבול הצפונית-מערבית של ארץ ישראל בשני מקורות נוספים – במסורת התרגום הארמי לבמ' לד 7–8 מזוהה 'הר הֶהָר' עם טאורוס-אמנוס: 'ודין יהוי לכוון תחומא צפונייא מן ימא רבא תכוונון לכוון לטוורוס מנוס';¹⁶ ובדומה לכך בברייתא העומדת לפנינו בתוספתא ובתלמודים מוגדר אתר זה, לבדו, כנקודת הגבול בין ארץ ישראל לחוף לארץ: 'איזו היא הארץ ואיזו היא חוצה לארץ? כל השופע ויורד מטורוס אמנוס ואילך ארץ ישראל, מטורוס אמנוס ולהלן חוצה לארץ'.¹⁷ אומנם בהיקריותה של ברייתא זו בכתבי היד ובציטוטים רבים אצל ראשונים יש כמה וריאציות של שם המקום,¹⁸ אך ברי שהכוונה בה לאתר אמנוס,¹⁹ ובכל היקריותה אין זכר לכתוב 'אמנה'.

(לעיל הערה 1), עמ' 76; P. S.; F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, I, Paris 1933, p. 335; Alexander, *The Toponymy of the Targumim: With Special Reference to the Table of the Nations and the Boundaries of the Land of Israel*, Oxford 1974, pp. 204–205; D. S. Potter, 'The "Tabula Siarensis", Tiberius, the Senate, and the Eastern Boundary of the Roman Empire', *ZPE*, 69 (1987), pp. 269–276; H. Cancik and H. Schneider, *Brill's New Pauly Encyclopedia of the Ancient World: Antiquity*, I, Leiden 2002, p. 558; M. McNamara, *Targum and Testament Revisited: Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible: A Light on the New Testament*, Grand Rapids, MI 2010, pp. 306–307

16 כאן על פי תרגום הקטעים כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 440, אולם ללא הבדלים משמעותיים בתרגומים האחרים, וזלת אונקלוס, שתרגם בפשטות 'הור טורא'. על העיבוד בתרגום המיוחס ליונתן בפסוק זה ראו: אלכסנדר, טופונימיה (שם), עמ' 206–207. נוסף על טאורוס-אמנוס, תורגם 'לבא חמת' בתור הכניסה (לבא) לאנטיוכיה – ייתכן שלאזור אנטיוכיה ולא לעיר עצמה, ו'צדקה' תורגם בביטוי שמכוון כנראה לחלק הים מול קיליקיה (Cilicium Aulon). רוצה לומר, ברי שתיאור הגבול בקטע זה הובן במסורת התרגום כמכוון לאזור הרי האמנוס ולגבול בין קיליקיה לסוריה. ראו: לונג, ירושלים (שם); אלכסנדר, טופונימיה (שם), עמ' 207–209; מקנמרה, תרגום (שם), עמ' 306–307. עדות למסורת זיהוי זו של הר ההר בקרב יהודים מוזכרת גם אצל היירונימוס, ראו: מקנמרה, תרגום (שם). בדומה לכך בקינה לתשעה באב מן הגניזה, 'איש חכם נשפט', מכונה ארץ ישראל 'מנחל ועד אומיינוס'. ראו: מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 192. על זיהוים של האתרים בפרשה המקראית עצמה ראו: נ' ואונה, כל גבולות ארץ: גבולות הארץ המובטחת במחשבת המקרא על רקע המזרח הקדום, ירושלים תשס"ח, עמ' 151–158.

17 תוספתא, תרומות ב, יב (מהדורת ליברמן, עמ' 114); חלה ב, יא (שם, עמ' 282); ירושלמי, שביעית ו, א (לו ע"ד; טור 199, שורות 21–22); חלה ד, ח (ס ע"א; טור 328, שורות 30–32); בבלי, גיטין ח ע"א. הנוסח כאן מתוספתא תרומות על פי כ"י אפרוט – כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1220.

18 שיעיקן: 'טורוס אמנוס' (הדומינגטי בתוספתא ובירושלמי), 'טורי סמוס' – כנראה תולדת הפרדה משנית של העיצורים בין התיבות והשפעת הצורה הארמית 'טורי' (ראו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: זרעים, ניו יורק תשט"ו, עמ' 316), 'טורי אמנוס' וכן הכתיב החידתי 'טורי אמנון', המופיע באשכנז – בעיקר בנוסח הברייתא בבבלי – החל מן המאה השלוש עשרה. ראו בנספח ב. כאמור נוסח זה השפיע כנראה גם על נוסח שם המקום במשנת חלה – 'אמנון' תחת 'אמנוס/ס' – בציטוטים אצל כמה ראשונים, ובייחוד בחיבורי הרא"ש, ראו לעיל הערה 10. לכתוב האשכנזי בנו"ן סופית מצטרף כתיב המופיע במדרש שיר השירים, שפורסם לראשונה בידי גרינהוט על פי כתב יד יחיד משנת 1147 לסה"נ ושנית בידי ורטהיימר. ראו: מדרש שיר השירים: עפ"י כתב יד ישן נושן הנמצא בעיר קאהיר באחת מהגניזות שם, מהדורת א"ח גרינהוט, ירושלים תרנ"ז; מדרש שיר השירים: עפ"י כתב יד ישן מתוך הגניזה שבקהיר, מהדורת י"ח ורטהיימר, ירושלים תשל"א. על המדרש וזמנו המשווער ועל כתב היד ראו מבואו של גרינהוט (שם), עמ' 7–22;

לאור זאת מפתיע הכתיב שנקבע בדפוס המשנה: 'אמנה'. יסודו במסורת הנוסח רבת ההשפעה של המשניות שנמסרו עם פירוש הרמב"ם. בנוסח המשנה המובא באוטוגרף הרמב"ם (כ"י אוקספורד, בודליאנה 117. Hunt. [נויבאואר 393]), שנחשב לנוסח האב של פירוש²⁰

ע' רייזל, מבוא למדרשים, אלון שבות תשע"א, עמ' 164–165; מ"ב לרנר, 'למקורה של מובאה באגרת ר' שלמה בן יהודה ועיונים במדרש שיר השירים', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 581–590; הנ"ל, 'פירוש מדרשי לשיר השירים מימי הגאונים', קבץ על יד, ח (תשל"ו), עמ' 152–153. במדרש זה מצוטטת פעמיים דרשה המזכירה את 'טאורוס אמנוס', והיא תידון להלן בפירוט בגרסתה הקדומה. בעת כתיבת מאמר זה לא ניתן היה להשיג תצלום של כתב היד (כ"י בירמינגהם, ספריית האוניברסיטה 13 Mingana), אך מן ההעתיקה של גרינהוט משתמע כי שם המקום נכתב פעם אחת 'טרריכו' שהוא כנראה שיבוש גרפי של 'טוורוס' או כדומה [אמנון] (גרינהוט, מדרש שיר השירים [שם]), דף א ע"ב) ובפעם השנייה 'טברס אמנון' (שם, דף לה ע"א). גרינהוט וורטהיימר ביקשו שניהם להגיה את הנוסח בשתי ההיקריות, ראו במהדורותיהם. מכל מקום אם לסמוך על ההעתיקה הראשונה של גרינהוט, בשני הציטוטים ניכרת מסורת קריאה של שם המקום 'טורוס אמנון', וזו ההיקרות הראשונה שבידינו לכתיב 'אמנון'. אפשר שסיומת זו היא תולדת חילוף פונטי בין מ"ם סופית – שלפי הצעתי היא עצמה חילוף גרפי של סמ"ך בשם המקום המקורי – לבין נו"ן סופית, שמה בהשראת השם הפרטי אמנון. על חילופי מ"ם ונו"ן סופיות בלשון אישכנו וצרפת ראו: ש' אליצור, 'חריות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו, נח (תשנ"ה), עמ' 325–326. מנגד אפשר שסיומת זו משקפת נוסח עצמאי. מסקן במיוחד הדמיון בין הכינוי במסורת נוסח הבבלי האשכנזית 'טורי אמנון' ובין הנוסח במגילת שיר השירים בקומראן 'ראשי אומנון'; דמיון זה מעורר חשד שמסורת כלשהי בדבר שם המקום – שמה בגוון הסיומת הארמית המצויה גם בפשיטתא – התגלגלה בדרך עלומה מימות הבית השני אל אשכנז בימי הביניים. ראו: אסנר, האחדה (לעיל הערה 6). על גלגולים מעין אלה, בפרט של שמות מקומות, ראו: ח' אשל, 'השומרונים בתקופות הפרסית וההלניסטית: התהוותה של עדה דתית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד, עמ' 110–113; M. Kister, 'Ancient Material in *Pirqe de-Rabbi Eli'ezer*: Basilides, Qumran, the Book of Jubilees', A. M. Maier, J. Magness, and L. H. Schiffman (eds.), 'Go out and study the land' (*Judges 18:2*): *Archaeological, Historical, and Textual Studies in Honor of Hanan Eshel*, Leiden 2012, p. 80, n. 47. ראו גם: ג"א רנדסבורג, 'תפילה לדוד: הערה קצרה', אוקימתא, ב (תשע"ד), עמ' 41–45. עוד ייתכן כי סיומת זו משקפת תעתיק של וריאציה יוונית של שם המקום, שמה ביחסה אחרת, כפי שהוא מופיע בכמה מקורות מן העת העתיקה. ראו: אבל, גיאוגרפיה (לעיל הערה 15), עמ' 335, הערה 5. מילים יווניות רבות בספרות חז"ל, בפרט במשנה, מופיעות בסיומת נו"ן סופית תחת ט, כגון: 'מירון' (משנה, ידיים ד, ו) תחת Ὀμηρος. היימנס, שדן בתופעה זו, התלבט אף הוא אם היא משקפת חילוף מתגלגל, גרפי ופונטי (סמ"ך < מ"ם סופית < נו"ן סופית), או שיש לראות בה ביטוי לגיוון היחסות ביוונית. ראו: היימנס, מילים שאולות (לעיל הערה 14), עמ' 255, סעיף 61.

19 מלבד הכתיב גם ההקשר בברייתא – בכל היקריותיה – מעיד שזהו האתר המדובר. היא עוסקת בתיחמו של גבול הים ויש לה זיקה הדוקה לפרשת הגבולות בספר במדבר ולמסורת התרגום שלה. ראו: לונץ, ירושלים (לעיל הערה 8).

20 על טופס קדום זה של פירוש הרמב"ם למשנה ועל הפולמוס בשאלה אם מדובר בכתיבת ידו ממש ראו: ש"מ שטרן, 'פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם', תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 72–88; ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת: טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגראפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א, עמ' 18; ע' אנגל, 'התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם', פעמים, 150–152 (תשע"ז), עמ' 349–371. אינני כננס כאן לסוגיה הסבוכה של מהדורות פירוש המשנה שייצאו מתחת ידו של הרמב"ם ומקומו של כתב יד זה בתהליך. ראו: שטרן, פירוש המשנה (שם); ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מימון ז"ל, ניו יורק

ניכרת אנומליה ייחודית: במסכת שביעית נכתב שם המקום פעמיים 'אִמְנָם', ואילו במסכת חלה פעמיים 'אִמְנָה'. אנומליה זו נשמרת בעקביות יחסית במסורות המשניות עם פירוש הרמב"ם, הן בערבית הן בתרגום העברי (ראו פירוט בנספח 3).²¹ רק בשני כתבי יד מאוחרים של הפירוש בעברית ובדפוס נפולי רנ"ב,²² שזה מכבר נמצאו קשרים בין נוסחיהם,²³ נכתב 'אמנה' גם במסכת שביעית.²⁴ תמונה זו מעידה ככל הנראה כי הכתיב 'אמנה' שחדר לדפוסי המשנה מבוסס על נוסח משניות הרמב"ם בחלה ועבר בהדרגה לשביעית, מתוך מגמת האחדה.

תש"ח, עמ' 1-2; הופקינס, פירוש הרמב"ם (שם), עמ' 18-23; הנ"ל, 'מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם', ספונות, ה (תשנ"א), עמ' 110; ד' פיקסלר, 'מקורות וביאורים לפירוש המשניות לרמב"ם על מסכת עבודה זרה על פי כתב יד הרמב"ם', נטועים, ו (תש"ס), עמ' 37, הערה 3; י' שילת, תקון משנה: השלמות ותקונים לפירוש המשנה מהדורת הרב יוסף קאפח על פי עצם כתב יד הרמב"ם: מסכתות עבודה זרה והוריות, מעלה אדומים תשס"ב, עמ' יח-כב; א' אדלר, 'יחסו של הרמב"ם לתלמוד הירושלמי', ז' עמר וח' סרי (עורכים), ספר וזכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת גן תשס"א, עמ' 206-208. בין השאר הצביעו חוקרים על תיקון שניכר באוטוגרף הרמב"ם למשנת שביעית ו, א, אולם זה אינו כולל כנראה את המשפט הראשון שיידון להלן ואינו נוגע לנוסח המשנה. כמו כן ניכרים סימני מחיקה בחלה ד, ה, כפי שכבר העיר קפאח במהדורתו, אך אף אלה אינם כוללים את המילים הרלוונטיות כאן.

21 רק בכתב יד אחד של משניות ללא פירוש הרמב"ם מופיעה אנומליה זו – המשניות שעם הבבלי בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 23, ולפיכך נראה שאף אותה יש להסביר כהשפעה של נוסח משניות הרמב"ם.

22 כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 465, כתב יד איטלקי בן המאה הארבע עשרה, וכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 31-30 Rab., כתב יד תימני בן המאה החמש עשרה שהועתק ממשניות עם פירוש הרמב"ם. ראו: זוסמן, כתיב יד (לעיל הערה 11), עמ' 221, הערה 33, וכן בהערה הבאה.

23 על קשריו של כ"י ניו יורק 31-30 Rab. לדפוס נפולי ראו: משנה: ששה סדרי משנה עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי היד של המשנה, כולל קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים, ב: זרעים: שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר-שני, חלה, ערלה ובכורים, בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ה, עמ' 44; פוקס אף הציע שכתב היד הועתק מן הדפוס. ראו: פוקס, משניות סוכה (לעיל הערה 4), עמ' כט, הערה 1. על קשרי כ"י וטיקן ebr. 465 – שאינו כולל במהדורת זק"ש – ודפוס נפולי ראו: שם, עמ' כה; ח' בנטוב, 'משנת מסכת כתובות: מתוך כת"י קופמן, עם שינויי נוסחאות עפ"י כתבי יד וקטעי גניזה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 40-41; לעומת זאת השוו: א' שטולברג, 'משניות מסכת הוריות: מהדורה בקורתית עם חלופי נוסחאות', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח, עמ' 38-43.

24 בכ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 566 (שטיינשניידר 93) נראה שבהיקרות הראשונה הכתיב בה"א, אולם בחלק זה ניכרת גרידה, ואני חושד שמדובר בניסיון תיקון מאוחר, וש במקור היה כתוב גם כאן 'אמנם': **ועד אמנה תיפול**. זאת בדומה לתופעת התיקונים שנדונה לעיל בהערה 9. מנגד בשלושה כתבי יד – כ"י אוקספורד, בודליאנה 260. poc (נויבאואר 400); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 36 Rab.; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 18 (שטיינשניידר 156.1) – נמצא באופן בלתי תלוי גם בחלה הכתיב המצוי במסורות המשנה. אפשר להסביר ממצא זה על פי נוהגי העתקת טופסי משנה נפרדים שזורף אליהם פירוש הרמב"ם. ראו: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (לעיל הערה 11), עמ' 1276-1277; זוסמן, כתיב יד (לעיל הערה 11), עמ' 246, הערה 118. במיוחד אמורים הדברים באשר לכ"י אוקספורד 260. poc, שגרסתו בחלה 'אמנוס/המנוס' אינה תואמת את גרסתו שלו בשביעית ואף לא אחד מכתבי היד האחרים של משניות הרמב"ם. כמו כן בכ"י פרמה, פלטינה 3552 (ריצ'לר 741) של 'בית הבחירה' למאירי, הכולל גם העתקה של נוסח המשנה ופירוש הרמב"ם בעברית, הנוסח בחלה במ"ם סופית בהיקרות הראשונה

השאלה חוזרת אפוא אל ההבדל התמוז שבנוסח המשניות שיצא מתחת ידו של הרמב"ם. נוסח משניות זה, כפי שכבר הראו חוקרי נוסח המשנה ולשונה, מורכב. הוא מבוסס על מסורת ארץ ישראלית, אך ניכרים בו נוסחים בבליים והשפעות סוגיות בבליים, כנראה תוצאת הגהותיו של הרמב"ם עצמו.²⁵ ואולם כפי שאבקש להוכיח, במקרה חריג זה נוסח הרמב"ם הוא תולדה של הגהה מכוונת בנוסח המשנה, המבוססת על מסורת פרשנית והצלבה בין המקורות ולא על מסורת נוסח. אבחן תחילה את הזיקה בין אמנוס לאמנה בכמה מקורות ואת המסורת הפרשנית בדבר הקשר בין המקומות שהיו עשויים לעמוד לפניו.

בין אמנוס לאמנה

שאלת היחס בין האתרים והזיקה בין המקורות שהם מזוכרים בהם באה לידי ביטוי בכמה חיבורים ובייחוד בכמה נקודות בפירושיהם של רש"י ושל ר' נתן בעל 'ספר הערוך'. במקורות אלה, עם נדידת הטקסטים ואובדן הקשרם הגיאוגרפי הקונקרטי, נושאת שאלה זו בעיקר אופי פרשני-טקסטואלי. ביטוי ראשון לכך נמצא בגלגוליה של דרשה אמוראית, בשם ר' יוסטא בר שונם, המובאת בסיום סוגיית הירושלמי המוכפלת במסכתות חלה ושביעית, והמוסבת על משניות שלוש ארצות:²⁶ 'אמ' ר' יוסטא בר שונם: לכשיגיעו הגליות לטוורס אמנם²⁷ הן עתידות

ובסמ"ך בהיקרות השנייה (כתב היד אינו כולל את מסכת שביעית). בפסקאות המצוטטות בפירוש המאירי עצמו הכתיב 'אמנוס'. עדות מפורשת לגיוון הנוסחאות בסוף המאה החמש עשרה נמצאת בפירושו של רש"י לירושלמי שביעית (ראו להלן הערה 58), שבו העיר: 'ויש ספרים גורסי' אמנה במתנית' (על פי כתב היד היחיד לשביעית, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2823).

25 רזונטל, עבודה זרה (לעיל הערה 11), עמ' 8-9. רזונטל טען שיש לראות בנוסח זה ענף נוסח בפני עצמו 'שהרמב"ם יצר' (שם, עמ' 148). וכן ראו: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (שם); ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, מבוא, עמ' כב; א"ש רזונטל, 'למילון התלמודי Talmudica Iranica', איראנו-יודאיקה, א (תשמ"ב), עמ' 111, הערה 32; זוסמן, כתבי יד (שם), עמ' 243-244, 246, הערה 118. בנטוב טען שלעיתים שינה הרמב"ם מדעתו בנוסח המשנה, ושלא בכל שינוי יש לסמוך עליו כעל עד נוסח. ראו: בנטוב, משנת כתובות (לעיל הערה 23), עמ' 40. פינצ'ובר סקר עדויות לעדכוני נוסחי המשנה שנמשכו גם בדורות הראשונים למסירת פירוש הרמב"ם. ראו: א' פינצ'ובר, 'משנה מסכת שקלים: בעיות נוסח ומהדורה ביקורתית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ח, עמ' 76. תמונה כללית זו קיבלה גם צורבל, חרף טענתה שעדכוני הנוסח במשנת הרמב"ם לא פגעו באיכות הלשון, שניתן לראות בה מסורת ספרדית מן המאה השתים עשרה, שעליה התחנך הרמב"ם. ראו: ת' צורבל, 'לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו, עמ' 9, 17.

26 הנוסח על פי כ"י לידן Or. 4720 במסכת חלה. חילופי נוסח משמעותיים בהערות.
27 בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 133 בשביעית 'לכשיגיעו לאמנה, ובמסכת חלה 'לטהרם אמנם' (כגרסתו בברייתא המובאת קודם לכן). בכ"י לידן Or. 4720 בשביעית ניכרת מחיקה, כנראה של 'טורס אמנם', ועל הגרד נכתב 'טורי אמנם'. בציטוט קטע זה בפירוש הר"ש למשנה (כ"י פריז, הספרייה הלאומית Hébr. 362) – 'לטורי אמנם'; בפירוש ריבמ"ץ למשנה בשביעית (כ"י לונדון, הספרייה

לומ' שירה, שנ': "תשורי מראש אמנה". דרשה זו מופיעה בנוסח כמעט זהה בשיר השירים רבה על הפסוק המצוטט, ושם היא עומדת לעצמה: "תשורי מראש אמנה", אמ"ר חוניא בשם ר' יוסטא: עתידות הגליות מגיעות עד טוורוס מונים ואמרין שירה.²⁸ תשתית הדרשה היא קריאה אלגורית של הפסוק 'אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון ממענות אריות מהררי נמרים' (שה"ש ד 8) כתיאור שיבת ישראל מן הגלות לעתיד לבוא, קריאה המצויה כבר בספרות התנאים.²⁹ בדרשה האמוראית נוספה על כך התייחסות קונקרטית לאתר גיאוגרפי מוכר – טוורוס אמנוס, המצטרף לתיאורים הגיאוגרפיים בפסוק

הברייתא (Or. 6712) 'לטורי אמנם, ובחלה – לטור דאמנם' (כנראה שיבוש גרפי של 'לטורי אמנם'). בדומה לכך ב'אור זרוע', הלכות חלה רנא, מצוטטת שורה זו מן הירושלמי ושם הגרסה 'לטור דאמנוס'. זאת על פי כ"י לונדון, הספרייה הברייתא Or. 2860, שרק בו נשמר ציטוט זה מן הירושלמי. ראו: ק' כהנא, 'השלמת אור זרוע להלכות חלה וכלאים', מפרי הארץ, ג (תשמ"ד), עמ' ט–יד. בספר 'ערוגת הבשם' מצוטטת שורה זו באופן לא מילולי (ראו להלן), ושם בשני כתבי היד הגרסה היא 'לטורי אמנון'. ר' שמריה האיכריטי ציטט אף הוא שורה זו מתוך הירושלמי בפירושו לשה"ש ד 8 (ראו להלן), כנראה מכלי שני 'זה לשון הירושלמי מדבריהם ז"ל', ושם בשני כתבי היד הגרסה היא 'לטורי אמנוס'.

28 הנוסח על פי כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 76, ללא הבדלים משמעותיים בשאר עדי הנוסח (על פי המהדורה הסינופטית למדרש שיר השירים רבה מאת ת' קדרי, באתר מכון שכתר למדעי היהדות, <https://schechter.ac.il/midrash/shir-hashirim-raba>). ניסוח דומה של הדרשה מובא במדרש שיר השירים שפרסם גרינהוט (לעיל הערה 18).

29 קריאה זו סבירה למדי לאור התיאור בפסוק 'ממענות אריות מהררי נמרים'. ראו: מכילתא דר' ישמעאל, פסחא יד (מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 52); והמקבילות בספרי במדבר פד (מהדורת כהנא, עמ' 83); קסא (שם, עמ' 554), ובהערות כהנא על אתר. וראו גם פירוש יפת בן עלי לפסוק זה בשיר השירים: J. Alobaidi, *Old Jewish Commentaries on the Song of Songs I: The Commentary of Yefet ben Eli*, New York 2010, pp. 81, 233. הדרשה האמוראית קשורה בייחוד בדרשה במכילתא דר' ישמעאל שהיא חלק מדרשה גדולה בשבח האמונה: 'וכן את מוצא שלא ירש אברהם אבינו את העולם הזה והעולם הבא אלא בשכר אמנה שהאמין, שנ' "והאמין ביי"; וכן את מוצא שלא נגאלו ישר' ממצ' [רים] אלא בשכר אמנה שהאמינו, שנ' "ויאמן העם" וג' [...] וכן את מוצא שאין הגליות עתידות מתכנסות אלא בשכר אמנה שהאמינו, שנ' "אתי מלבנון כלה" וג', "וארשתיך לי לעולם" וג' "וארשתיך לי באמונה" וג' [...] (מכילתא דר' ישמעאל, בשלח ו[מהדורת הורוביץ–רבין, עמ' 115], על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Marshall, Or. 24 [נויבאואר 151], ללא הבדלים משמעותיים בעדי הנוסח האחרים). לשונה של הדרשה במכילתא ושזירתה ברצף הדרשות מעידות שהיא מבוססת על פירושה של המילה 'אמנה' בפסוק במובן אמונה, כפי שתורגמה בתרגום השבעים: ἀπὸ ἀρχῆς πίστεως. ראו: J. C. Treat, 'Lost Keys: Text and Interpretation in Old Greek Song of Songs and its Earliest Manuscript Witnesses', Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1996, p. 365; H. Ausloos and B. Lemelijn, 'Canticles as Allegory? Textual Criticism and Literary Criticism in Dialogue', eidem (eds.), *Florilegium Lovaniense: Studies in Septuagint and Textual Criticism in Honour of Florentino García Martínez*, Leuven 2008, p. 41. הדרשה גם אינה מזכירה את שירת הגליות. מנגד רצף הדרשות בשבח האמונה מובא במכילתא במסגרת דרשנית שונה מעט, הנחרות בפתיחתה ובסיומה בדרשה על אודות הקשר בין אמונה לשירה: 'שבשכר אמנה שהאמינו שרת עליהם רוח הקודש ואמרו שירה. שנ' "ויאמינו ביי" "אז ישיר" וג'. לפיכך עולה החדש לקיומה של דרשה בגוון זה אף באשר למילים 'תשורי מראש אמנה' (כגון: וכן את מוצא שאין הגליות אומרות שירה אלא בשכר אמנה שהאמינו), דרשה שעמדה ברקע מוטיב השירה בגרסה האמוראית,

עצמו, בשל היותו נקודת מעבר מובהקת במקורות חז"ל ובתפיסת המרחב בת הזמן, נקודה שההגעה אליה מסמלת את רגע השיבה המצוין באמירת השירה.³⁰ הדרשה האמוראית מובאת בסוגיית הירושלמי רק בשל הזכרתו של אתר זה כנקודת גבול, כפי שהוא מוזכר במשנה, והיא מובאת מייד לאחר הברייתא האמורה, שגם בה הוא מצוין כנקודת הכניסה לארץ ישראל: 'כל השופע ויורד מטורוס אמנוס ואילך ארץ ישראל' [...].³¹ ואולם יש להדגיש כי בגרסה אמוראית זו של הדרשה אין אזכור מפורש של אתר בשם אמנה. אפשר להבינה היטב כדרשה שנועדה לעגן בפסוק – באמצעות מצלול דומה – את שם האתר הידוע. רוצה לומר, העובדה שהדרשן מצא ב'אמנה' שבפסוק רמז לאתר אמנוס, כפי שמצא במילה 'תשורי' רמז לאמירת שירה, איננה מעידה בהכרח על התייחסות קונקרטיית למקום בשם אמנה.

בגלגוליה המאוחרים של דרשה זו הנמצאים לפנינו ניכר תהליך זיהוי הדרגתי, דו-ממדי, בין האתרים. מצד אחד הוחלף שם האתר מ'טורוס אמנוס' ל'אמנה', כנראה בהשפעת הפסוק המצוטט ועם דעיכת מרכזיותו הטריטוריאלית של ההר אמנוס. כך בתנחומא:³² 'א"ר יוסי³² בן שונם: הר הוא ושמו אמנה, וכיון שהגליות מגיעות להר זה אומרות שירה. שנ' "תשורי מראש אמנה"³³. מצד אחר בגרסאות אחרות נוספו על גרסה גולמית זו לשונות פירוש המשמרות את הזיקה לשם האתר המקורי, והמבהירות – על בסיס אזכור האתר בברייתא האמורה בתלמוד – את משמעותו הגאוגרפית שאבדה: 'הר הוא ושמו אמנה, עד אותו הר ארץ ישראל, משם ולהלאה חוצה לארץ [...].³⁴ 'מה ששופע לכאן אר' ישראל ולכאן חוצה לארץ'.³⁵ באופן המפורש ביותר

או לחלופין שכך הבין לומד אמוראי את הרצף במכילתא. יש לציין שאף בתנחומא ובשמות רבה (ראו להלן) שובצה דרשה זו על אותו מקום בשירת הים.

30 המוטיב של התקבצות ציורית של הגלויות לארץ ישראל באחרית הימים נפוץ למדי במדרש הארץ ישראלי הקדום. ראו למשל: בראשית רבה נז, ב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 597); פב, י (שם, עמ' 988); ויקרא רבה ז, ג (מהדורת מרגליות, עמ' קנה-קנו); פסיקתא דרב כהנא, רני עקרה ז (מהדורת מנדלבוים, עמ' 317). מעניינת במיוחד המסורת על הימצאותן של הגלויות בצפון ועל התקבצותן מכיוון זה. ראו: ירושלמי, מגילה א, י (עב ע"ג; טור 755, שורה 23); שיר השירים רבה ד, טז, א – כל זאת בניגוד לקש שבו דחה נאמן מקור זה כראיה בדיון. ראו: נאמן, סוגיות גיאוגרפיות (לעיל הערה 1), עמ' 36.

31 תנחומא, בשלח יא (מהדורת בובר, דף ל ע"א), על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 20 (נויבאוואר 154). לתיאור עדי הנוסח ראו: מ' ברגמן, ספרות תנחומא-ילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, ניו ג'רזי תשס"ד, עמ' 40-41.

32 בשאר כתבי היד – כ"י פרמה, פלטינה 1/3122 (דה רוסי 1240; ריצ'לר 701); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 34; כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 577 (נויבאוואר 1/155) – 'יוסטי', כבנוסח גרסאותיה הקדומות של הדרשה.

33 כך גם בפירוש למחזור אשכנז בכ"י פרמה, פלטינה 3507 (ריצ'לר 1135) (משנת 1386 לסה"נ), ליוצר לשבת הגדול 'אתי מלבנון כלה': "מראש אמנה" – אמנה שם הר הוא כמדת מראש שניר וחרמון [...] שעתידי' ישראל' לומ' שירה על הר אמנה שנ' "תשורי מראש אמנה". על כתב היד ראו: י"ח לוי, 'פירוש על המחזור המיוחס לראב"ן', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 162-175.

34 שמות רבה כג, ה.

35 תוספת גיליון בכ"י וטיקן ebr. 34 של התנחומא.

מנוסח הדבר בפירושו של רש"י לפסוק האמור בשיר השירים, פירוש המבוסס ללא ספק על אותה מסורת מדרשית:³⁶ 'הר הוא בגבול צפונה של ארץ ישראל'³⁷ ושמו אמנה, ובלשון משנה³⁸ טורי אמנוס,³⁹ והוא הר ההר, שנאמר בו 'מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר' (במ' לד 7), וכשהגליות הנקבצות מגיעות שם הם צופים משם ורואים אירה של ארץ ישראל ושמחים ואומרים שירה,⁴⁰ לכך נאמר "תשורי מראש אמנה!". בקטע זה העיר רש"י במפורש, על בסיס פירושו במקומות אחרים, שהוא מזהה את האתר בפסוק עם 'הר הָהָר' בבמ' לד ועם 'טורי אמנוס' שבברייתא בגיטין.⁴¹ בכך הוא שימר את המטען הענייני והטקסטואלי של האתר מן הגרסה המקורית אף שהוא הוחלף ב'הר ושמו אמנה'.⁴²

36 הטקסט על פי מהדורת י' רוזנטל, פרוש רש"י על שיר השירים: על פי כתבי יד ודפוסים ישנים עם מבוא הערות ושנויי נוסחאות, ניו יורק תשי"ט, עמ' 32, המבוססת על כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 903. חילופי נוסח משמעותיים מכתבי היד המרובים של פירוש רש"י מובאים בהערות. בכ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית EVR I C 6 הושמט כל הדיבור המתחיל הרלוונטי, ובכ"י פרנקפורט, הספרייה העירונית Hebr. QU 6/15 נראה שחסר הדף הרלוונטי. על פירוש רש"י לשיר השירים, מאפייניו ויחסו למדרשים ראו: י' יעקבס, 'פירוש "לקח טוב" על שיר השירים: מקומו בתולדות פרשנות שיר השירים ויחסו לפירוש רש"י למגילה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כג (תשע"ד), עמ' 225–241; ד' רפל, 'עיוני פרשנות בשיר השירים', בית מקרא, ח (תשכ"ד), עמ' 129–134; וכן במבואו של רוזנטל, פירוש רש"י (שם), עמ' 7–8. על שימושו האפשרי של רש"י בתנחומא בובר ראו במבוא של ש"ז בובר, מדרש תנחומא הקדום והישן מיוחס לרבי תנחומא ברבי אבא על חמשה חומשי תורה, ירושלים תש"ו, עמ' 88–92 ובפירוש רש"י לשה"ש ז 1 (שם, עמ' 49).

37 בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5709 (מרגליות 170) השמטה (במעבר עמוד) מכאן ועד המילה 'שמחים'.

38 בכ"י פרמה, פלטינה 2868 (דה רוסי 390; ריצ'לר 501): 'תלמוד'.

39 כך הוא גם בכ"י מילנא, אמברוזיאנה INF. 35 B (ברנהיימר 5, קניקוט 185), וכך נראה גם בכ"י לייפציג, B.H. fol. 1 (קניקוט 600). בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 155 ובכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 154: 'אמנוס'; בכ"י לונדון, ספריית בית הדין ובית המדרש 1:6 'אמנים'; בכ"י לונדון, אוסף ששון 369: 'אומנס'. לעומת זאת בחלק מכתבי היד (כ"י פרמה, פלטינה 2960 [דה רוסי 795; ריצ'לר 289]; כ"י פרמה, פלטינה 2868 [דה רוסי 390; ריצ'לר 501]; כ"י פרמה, פלטינה 2523 [דה רוסי 266; ריצ'לר 67]; כ"י מדריד, הספרייה הלאומית 5464) הגרסה כאן היא 'אמנון', כנוסח האשכנזי של הבבלי שנדון לעיל. ראו הערה 18 לעיל וכן הערות רוזנטל במהדורתו (לעיל הערה 36).

40 במרבית כתבי היד כאן 'הודיה' תחת 'שירה'.

41 זאת בניגוד לאופן הדחוק שבו הבין נאמן את דבריו. ראו: נאמן, סוגיות גיאוגרפיות (לעיל הערה 1), עמ' 28. בדבריו כאן כיוון רש"י לפירושו בשני מקומות אחרים, שבהם הצליב וזיהה את 'הר ההר' ו'טורי אמנוס' בברייתא בגיטין, על בסיס הויקה בין ברייתא זו למסורת התרגום הארץ ישראלי. המקום הראשון הוא בפירושו לגיטין ח ע"א: "'איהו ארץ" – מקצוע צפונת מערבית של ארץ ישראל, הר ההר ותרג' ירושלמי' מתרג' הר ההר טורי אמנון וכת' "זה יהיה לכם גבול צפון" "תתאו לכם הר ההר" (על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 38 [נוביאואר 368]). הערה זו של רש"י על האתר בגיטין דומה מאוד לנכתב ב'ספר הערוך' בערך 'טר' (על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26881): 'בפר' א בגיטין בגמ' ר' יהודה או' מרקם כל ששופע ויורד מטורי יסמנים ולפנים ארץ יש' מטורי יסמנים ולחוץ חוצה לארץ. מהר ההר תתאו לבא חמת תרגו' ירוש' טורי יסמנים'. שאלת היחס בין שתי ההערות קשורה בשאלה אם היו בידי רש"י

במקורות אלה באה לידי ביטוי מסורת אגדית מבוססת המזהה במפורש או במובלע את האתר

פירושו של 'ספר הערוך', אם כספר שלם אם כאסופת מסורות פרשניות, וכן בשאלה אם עמד התרגום הירושלמי לפני שני חכמים אלה, שאלות שהוצעו במחקר תשובות שונות עליהן. על שימושו של רש"י ב'ספר הערוך' ראו: ח"י קאהוט, 'מבוא', ספר ערוך השלם מאת רבנו נתן בן רבנו יחיאל ז"ל, א, וינה תרל"ה, עמ' xxiv-xxi; ש"י רפפורט (שי"ר), תולדות רבנו נתן איש רומי בעל הערוך וקורות ספרו, ורשה תרע"ג, עמ' 68; א' ברלינר, 'לתולדות פירושי רש"י', הנ"ל, כתבים נבחרים ב, ירושלים תש"ט, עמ' 186-187; ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד: הגהות ומהדורות', צ"א שטיינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 173, הערה 141. לשאלת השימוש ב'תרגום ירושלמי' ראו: מ' גינזבורגר, תוספות וחילופין תרגום ירושלמי לתורה, ברלין תרנ"ח, עמ' 91-122, בייחוד עמ' 118; יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, בעריכת ח' אלבק, ירושלים תשל"ד, עמ' 37, 254-257; שי"ר, תולדות רבנו נתן (שם), עמ' 59; ש' שפייער, 'היחסים שבין הערוך לתרגום ירושלמי, ניאופיט' 1, לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 23-32, 189-198; לד (תשל"ל), עמ' 172-179; א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 35, הערה 104; י"מ תא-שמע, 'ספריית חכמי אשכנז וצרפת', הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 24, הערה 6; ח"י חמיאל, המקרא ותרגומו, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 5-6; א"י ברומברג, 'האם ראה רש"י את תרגום יונתן בן עוזיאל', סיני, נז (תשכ"ה), עמ' צא; ד' רידר, 'האם ראה רש"י את תרגום יונתן בן עוזיאל', שם, נח (תשכ"ו), עמ' צד; מ' מדן, 'עוד לשאלה האם ראה רש"י את תרגום יונתן בן עוזיאל', שם, ס (תשכ"ז), עמ' צה; וראו בייחוד: א' כשר, 'האם ראה רש"י את תרגום יונתן בן עוזיאל', שם, נח (תשכ"ו) עמ' צ-צג. כשר ראה במקרה דגן שימוש ישיר של רש"י ב'ספר הערוך' ותו לא. מנגד טען ברלינר כי במקרה זה 'תרגום ירושלמי' בפירושו רש"י הוא שיבוש של 'תלמוד ירושלמי', ושכלל אין מדובר בהפניה למסורת תרגום, אך אין הדברים נראים, בייחוד משום שברלינר השווה ציטוט זה לנוסח הירושלמי המתוקן שנכנס לדפוס. ראו: ברלינר, פירושי רש"י (שם), עמ' 209. אפשרות נוספת היא ששני החכמים – ר' נתן ורש"י – התבססו על מסורת פרשנית קדומה יותר שקשרה בין שני המקורות. וראו עוד להלן. הפירושו המשלים של רש"י לפירושו בגיטין נמצא בהערותיו למפת גבולות ארץ ישראל בפירושו לבמ' לד: 'הר ההר זה אינו הר ההר שמת בו אהרן הכהן שהוא בדרומ' [ה] של ארץ ישראל בקצה ארץ אדום, וזהו בצפונה והוא קרוי בלשון משנה טורי אמנום. ועליו שנינו במסכת גיטין: "איזו היא ארץ ואיזו היא חוצה לארץ כל ששופע ויורד מטורי אמנום ופנים ארץ ישראל", מטורי אמנום ולחוץ חוצה לארץ" (על פי כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 1). ראו: ד' שניאור, 'ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בפירושו רש"י בכ"י פריז 155', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 371-381, בייחוד עמ' 377. על מפת רש"י זו ומקורותיה ראו גם: G. Sed-Rajna, 'Some Further Data on Rashi's Diagrams to his Commentary on the Bible', JSQ, 1 (1993-1994), pp. 149-157; א' גרוסמן וב"ז קדר, 'מפות ארץ ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית', איגרת, 25 (תשס"ד), עמ' 26-29; ר' רובין, צורת הארץ: ארץ ישראל במפה העברית מרש"י ועד ראשית המאה העשרים, ירושלים תשע"ד, עמ' 19, 23-28; י' עופר, 'מפות ארץ ישראל בפירושו רש"י לתורה ומעמדו של כ"י לייפציג 1', תרביץ, עו (תשס"ז), עמ' 435-443.

42

תהליך זה בא לידי ביטוי גם בשורה קצרה בזולת לשבת ראש חודש 'אמונתך אמתי רבה', המיוחס למאיר בן יצחק ש"ץ, בן זמנו של רש"י בוורמייזא: 'מראש אמנה ולפנים גליות משבים כהשחל'. ראו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096), ירושלים תשמ"א, עמ' 292-296; ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים², ירושלים תשס"ח, עמ' 435-436, 465-466, 472, 476. בשורה זו, כפי שהעיר בצדק מפרש הפיוט בספר 'ערוגת הבשם', נשזר שם המקום אמנה משיר השירים – מתוך המסורת המדרשית בדבר הגעת הגלויות – עם הגדרת ארץ ישראל כברייטא בגיטין 'מטורי אמנום ולפנים'. ראו: ספר ערוגת הבשם כולל

טאורוס-אמנוס שבברייתא בגיטין עם אמנה המקראי, על בסיס דרשה על המילים 'תשורי מראש אמנה'. מכל מקום אף באחת מגרסאות הדרשה אין רמז לזיהוי אתר זה עם האתר שבמשניות שלוש ארצות בשביעית ובחלה, הפחותות בתפוצתן ובלמודן מן התלמוד הבבלי, או אזכור כלשהו של מערכת הגבולות ההדרגתית המתוארת בהן. היעדר זה בולט בייחוד בדבריו של רש"י, שציין במפורש שהאתר המקראי קרוי 'בלשון משנה טורי אמנוס', ובכך התייחס במובהק רק לברייתא בגיטין.⁴³

הקישור למשניות שלוש ארצות נמצא לראשונה במקורות שלפנינו ב'ספר הערוך', בשני ערכים נפרדים. באחד הערכים של הצורה 'אמנם' נכתב:⁴⁴ 'אמנם – עד הנה ואמנם⁴⁵ ב'פ' ג' ארצות לשביעית, כמו תשורי מראש אמנה'. בהערה קצרה זו מצביע 'ספר הערוך' על קשר בין האתר במשנה שביעית – 'אמנם' – ובין 'אמנה' שבפסוק, ומשתמע מכך שבעל 'הערוך' ראה בהם שתי גרסאות של שם מקום אחד.⁴⁶ ההערה השנייה נמצאת בערך 'סמנים',⁴⁷ ושם נכתב:⁴⁸ 'בפר' א' בגיטין, בגמ' ר' יהודה או' מרקם, כל ששופע ויורד מטורי סמנים⁴⁹ ולפנים

פירושים לפיטוים, ג, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, עמ' 91–92. יש לציין שב'ערוגת הבשם' שם מצוטט פירוש זה לפירוש רש"י האמור לשיר השירים, אך זאת בשם 'המפ' שיר השירים', עובדה המחוקק את האפשרות שרש"י עצמו התבסס על מסורת פרשנית קודמת. וראו הערות אורבך שם וכן פירוש ר' שמריה האיירטי לפסוק זה בשיר השירים. ראו י' קפאח, חמש מגלות (להלן הערה 75), עמ' פה–פט.

43 את הביטוי 'לשון משנה' בדבריו יש להבין כהתייחסות כללית ללשון חכמים, כבמקומות רבים בפירושו למקרא, התייחסות המבוססת על מטבע הלשון שהשתמשו בו המדקדקים שמהם שאב השראה – מנחם בן סרוק ודונש בן לברט. ראו: ש' אברמסון, 'על השימוש בלשון "משנה" ו"תלמוד" (גמרא) בפי ראשונים', סיני, עז (תשל"ה), עמ' 194–212; נ' נצר, 'לשון חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי הביניים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 42, 55, 117, 137, 157, 300, 339.

44 קטע זה חסר בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26881, בכיר כתבי היד של 'ספר הערוך', והוא מובא כאן על פי כ"י וינה, הספרייה הלאומית 7 hebr. (שוורץ 39).

45 ברובם המכריע של כתבי היד: 'אמנם' או 'אמנס' (ראו להלן נספח 2). בכ"י ניו יורק, ספרייה אוניברסיטת קולומביה H 111 X 893: 'אמנום'; בכ"י קיימברידג', ספרייה האוניברסיטה Add. 471–2: 'אמנה'.

46 המילה 'כמו' מופיעה ב'ספר הערוך' על כל צעד ושעל ומשמשת באופנים מגוונים, כגון פתיחה לביאור חופשי או ציטוט מקור הרלוונטי לדיון. פעמים רבות היא משמשת להצמדת כמה ציטוטים שמוזכרות בהם מילים דומות ללא הסבר נוסף מפי המחבר, ובייחוד להצמדת פסוק מקראי כביאור למקור חז"לי כבמקרה שלפנינו. ראו למשל בערך 'אלה': "לולבי האלה והבוטמ" בשביעית ב'פ' כלל גדול הוא כמו "כאלה נובלת עליה"; בערך 'אלון': "הרמון והאלון והאגוז" בכלים בפר' כל כלי בעלי בתים כמו "כאלה וכאלון"; בערך 'מתח': 'בפ"ו בכלאים "המותח ומורה מאילן לאילן" כמו 'וימתחם כאהל לשבת"; בערך 'שבולול': 'בר"ג דפרק המוציא יין "שבולול לכתות" כמו "שבולול תמס יהלך".'.

47 בקבוצת כתבי יד ספרדיים, שהמוקדם בהם משנת 1296 לסה"נ: 'סמנין'. בין שאר כתבי היד גרסאות כתיב נוספות: 'סמנים', 'סמנוס', 'סמנום' (ראו נספח 2), וכן להלן בגוף הפירוש.

48 הנוסח על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26881, בכיר כתבי היד. חילופי נוסח משמעותיים לענייננו מובאים בהערות.

49 בנקודה זו יש בכתבי היד כמה גרסאות כתיב, הממשיכות בעקביות את הכתיב בפתיחת הערך, כאמור לעיל הערה 47.

ארץ יש' פי' הן טורי אמנים⁵⁰ כדתנן בפר' ד בחלה מגזיב ועד הנהר ועד אמנם⁵¹ ב' חלות א' לאור וא' לכהן'. כאן העיר 'הערוך' כי נקודת הגבול שבברייתא בגיטין, 'טורוס אמנוס', זהה ל'אמנם' שבמשנת חלה. מן ההצלבה בין שני הערכים, שהם כשלעצמם עשויים להיות מבוססים על מקורות שונים,⁵² נובע זיהוי אינטר-טקסטואלי משולש: אמנם, נקודת הגבול במשניות שביעית וחלה, היא טורוס אמנוס, נקודת הגבול בברייתא בגיטין, ואמנה שבשיר השירים.

הזיהוי בשני הערכים מנוסח בצורה תמציתית, ללא נימוק. יש לציין שב'ספר הערוך' לא נזכרה המסורת המדרשית האמורה בדבר שירת הגלויות בטורוס אמנוס, שבה כבר נקשר למקום זה הפסוק 'תשורי מראש אמנה'. מכל מקום סוגיית הירושלמי על משניות שלוש ארצות, שבה שובצה גרסתה האמוראית של אותה דרשה, עשויה הייתה להיות קרקע נוחה לצמיחתו של זיהוי זה.⁵³ דוגמה מאוחרת יותר לכך נמצאת בפירוש ר' שמשון (הר"ש) משנץ למשנת שביעית:⁵⁴

'מגזיב ועד הנהר ועד אמנם' – מפרש בירושלמי אמ' רב הונא כן היא מתני' מגזיב ועד הנהר מגזיב ועד אמנם [...] ומייתי נמי ברייתא דפרק קמא דגיטין דטורי אמנם ונחל מצרים [...] וטורי אמנם היינו ראש אמנה דקרא⁵⁵ כדאיתא בירושלמי אמ' ר'

50 בכ"י ניו יורק, ספריית אוניברסיטת קולומביה X 893 H 111; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1265; כ"י לונדון, אוסף ששון 1206; כ"י ליידין, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4722: 'אמנוס'; בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 473; כ"י ניו יורק, ספריית אוניברסיטת ישיבה 1250; כ"י פרמה, פלטינה 3011 (דה רוסי 140; ריצ'לר 1424), וכנראה גם בכ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 142: hebr. 'אמנוס'; בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 418; כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 1218; כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 42: 'אמונים'.

51 בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1265; כ"י פרמה, פלטינה 3011 (דה רוסי 140; ריצ'לר 1424): 'אמנוס'; בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 38°8730: 'אמנים'; בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 418; כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 1218: 'אמנה'. ראו להלן נספח 2א.

52 על שימוש 'ספר הערוך' במקורותיו ובייחוד על המקורות הנפרדים המשתקפים בין ערכי הספר – אפילו באותו עניין – ראו: שי"ר, תולדות רבנו נתן (לעיל הערה 41); ש' אברמסון, 'לחקר הערוך', לשוננו, לו (תשל"ב), עמ' 125–149; ג"י רוונה, 'מניעים ומגמות בחיבורו של ספר הערוך', המעיין, מז, ד (תשס"ו), עמ' 64–65. כאמור בערך 'טר' ב'ספר הערוך' יש גם הפניה למסורת התרגום שאינה מתייחסת כלל לאתר 'אמנם' מן המשנה, ראו לעיל הערה 41. הפניה זו דומה מאוד לפירוש הנמצא אצל רש"י והיא חשודה במיוחד כמסורת פרשנית שמקורה אחר. יש לציין גם כי יש הבדל קל בין שני הערכים בכתבי שם המקום בברייתא מן הבבלי. בעוד שבערך 'טר' הוא נכתב עם יו"ד תחילית: 'טורי יסמנים' (בכל כתבי היד, למעט אחד, כ"י ליידין, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4722), בערך 'סמנים' הכתיב הוא ללא יו"ד (אף כאן בכל כתבי היד). וראו הצעת ההגהה של קוהוט, ערוך השלם (לעיל הערה 41), עמ' 72, הערה 4. על נוסחי התלמוד ב'ספר הערוך' ראו: רוונה, מניעים ומגמות (שם).

53 על שימושו – המוגבל – של 'ספר הערוך' בירושלמי ראו: ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלוי תר"ל, דף קמח ע"א–ע"ב.

54 הטקסט על פי כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 362 בשביעית, ובדומה לכך גם בפירושו בחלה.

55 בגרסה בחלה: 'אמנם היינו אמנה דקרא'.

יוסטא בר שונם לכשיגיעו הגליות לטורי אמנם הם עתידות לומר שירה שנאמר תשורי מראש אמנה. והוא הר ההר, דהר ההר תרגום ירושלמי טורי אמנם [...]

בקטע זה זיהה הר"ש, לבטח על בסיס פירושי רש"י האמורים, את 'טורי אמנוס' שבברייתא בגיטין ואת התרגום ל'הר ההר' עם 'ראש אמנה' שבשיר השירים, אך זאת במסגרת פירושו למילה 'אמנם' במשנת שביעית ובמסורג לאורך ציטוטו מסוגיית הירושלמי.⁵⁶ במסגרת מהלך זה מצוטטת הדרשה מן הירושלמי כראיה לקישור בין 'אמנם' שבמשנה ובין 'אמנה' המקראי: 'טורי אמנם'⁵⁷ היינו ראש אמנה דקרא כדאיתה בירושלמי'. ניכר אפוא שבעיני הר"ש, שהכיר היטב את הקישור של אמנה לאמנוס, מקרין קישור זה שבדרשה בסוגיית הירושלמי על זיהוי האתר במשנה שעליה היא מוסבת.⁵⁸

ב'ספר הערוך' – ומאוחר יותר אצל הר"ש משנץ – נמצא אפוא זיהוי של נקודת הגבול אמנם שבמשנה עם אמנה ועם טורוס אמנוס, והוא מצטרף לזיהוי בין האתרים אמנה וטורוס אמנוס במסורת המדרשית בדבר שיבת הגלויות.⁵⁹ ואולם כאמור אין מקורות אלה מצביעים על הנוסח

56 בפירושו בחלה מובא רק הציטוט המעובד של סוגיית הירושלמי, ללא ההתייחסויות המסורגות הרומזות לפירוש רש"י. נראה שציטוט זה של הירושלמי, שהוא לכאורה שלד קדום של פירוש הר"ש, מבוסס על ציטוט הסוגיה גם בפירוש הריב"מ⁵⁷, שהר"ש הרבה להשתמש בו. ראו: ליברמן, תוספת ראשונים (לעיל הערה 25), עמ' יח-כא; ק' כהנא, מסכת שביעית: חקר ועיון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 12.

57 כאמור בגרסת פירושו בחלה, שלא מוזכרת בה הברייתא הבבליית, הנוסח הוא 'אמנם היינו אמנה דקרא'.
58 הבנה זו משתקפת גם מפירושיהם של פרשני הירושלמי למשנה כרש"ס, ר' אליהו מפולדא (רא"ף) ור' משה מרגליות בעל 'פני משה', אולם הם כבר התבססו על צורת 'אמנה' בנוסח המשנה. כך למשל כתב רש"ס בפירושו לשביעית: 'ויש ספרים גורסי' אמנה במתניתין' והיינו אמנוס דבגיטין פ"ק מ"ית' הך בריית' דמ"ית' הכ' בגמ' והתם גר' בה טורי אמנוס והכא גר' בה טורי אמנה ועלה מ"ית' קרא דתשורי מראש אמנה ומתורגם אמנה לשם אמנוס משמ' דהור ההר ואמנה וטורי אמנוס הכל א' (על פי כתב היד היחיד לשביעית, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2823, ראו לעיל הערה 24). יש לציין כי רש"ס התייחס כאן לנוסח הירושלמי המתוקן בברייתא – 'טורי אמנה' – שנקבע בדפוס ונציה. עדות זו מצטרפת לסדרת הראיות שמנה סמואל לכך שדפוס ונציה של הירושלמי עמד לפני רש"ס בעת כתיבת פירושו. ראו: ע' סמואל, 'מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי זרעים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ח, עמ' 105-118. ראו גם: נויבאוואר, הגיאוגרפיה (לעיל הערה 1), עמ' 7-8, הערה 3. זיהוי זה של האתר במשניות שביעית או חלה עם טורוס אמנוס מן הברייתא והר ההר, לרבות הזכרת סוגיית הירושלמי, נמצא גם אצל ראשונים מאוחרים יותר שהכירו כנראה את פירוש הר"ש. כך בפירוש הרא"ש למשנת שביעית; בתכונות המצוטטת בספר ראב"ה, הלכות חלה קסד (מהדורת א' אפטוביצר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 165); ובתשובות הר"ד, תשובה קכג (מהדורת א"י ורטהיימר, ירושלים תשכ"ו, עמ' תקלג-תקלד).

59 'הערוך' אינו מציין מקור שעליו הסתמך בערכים אלה אך יש להביא בחשבון את האפשרות שהוא התבסס על מסורת פרשנית קדומה שאינה לפנינו, שמה מן 'הערוך הקדמון' של רב צמח בן פלטיץ גאון, שמסורות ממנו הגיעו כנראה אל 'ספר הערוך', או מ'מילות המשנה', פירושו המילולי של רב סעדיה גאון למשניות, שלא שרד למשניות שביעית וחלה הנדונות כאן (תודתי לעוויאל פוקס, שחלק איתי מידע בעניין זה). על 'הערוך הקדמון' והשימוש בו ב'ספר הערוך' ראו: ח"צ טויבש, 'ספר הערוך של רבי נתן מרומי והערוך הקדמון של רב צמח בר פלטיץ גאון', ש"א נכון (עורך), ספר זכרון לשלמה ס' מאיר (תרל"ה-ה'תשי"ג): קובץ לתולדות

'אמנה' במשניות שלוש ארצות. אדרבה, מדברי כל הפרשנים הקדומים הללו ומן המניע הפרשני לזהות בין המקומות ניכר שהנוסח שעמד לפניהם, 'לשון משנה', עודנו 'אמנם/ס' או 'אמנום/ס'.

נוסח הרמב"ם: מפרשנות להגהה

לאור תמונה פרשנית זו יש לבחון את נוסח המשנה הבלתי אחיד שיצא מתחת ידי הרמב"ם ואת האפשרויות להבינו. פרשנים וחוקרים כבר העירו על ההתייחסויות של הרמב"ם עצמו לעניין זה, אך המידע הטמון בהן טרם מוצה. מתוך עיון משולב בדבריו בפירוש המשנה, בתשובותיו וב'משנה תורה' ניתן לעמוד על הלך מחשבתו ולתאר את התהליך שעבר באשר לנוסח המשנה.

ציטוט המשנה בפירוש הרמב"ם למשנת חלה

נוסח ציטוטי הרמב"ם בגוף פירושו נבדל לעיתים מן הנוסח שקבע בבסיס הפירוש, תופעה שזכתה להסברים שונים. מצד אחד טענה תלמה צורבל שבפירושו הרשה לעצמו הרמב"ם לסטות מנוסח המסורת הארץ ישראלית המשובחת שעליה הקפיד בכתיבת המשנה עצמה. ומצד אחר טען חיים בנטוב שבתחילה עמד הפירוש לבדו, מבוסס על נוסח משנה אחד, ושלאחר מכן הגיעו לידי הרמב"ם נוסחים טובים יותר והוא קבע אותם כנוסח המשנה בלי לעדכן את הפירוש.⁶⁰ במקרה דנן המילה מצוטטת פעמיים בפירוש הרמב"ם, בשני דיבורי מתחיל ממסכת חלה, ואף כאן יש חוסר אחידות. בכל כתבי היד של פירוש הרמב"ם בתרגומם העברי, לרבות דפוס נפולי, ובכמחצית כתבי היד של הפירוש בערבית (ראו נספח א4), נכתב שם המקום בשני הציטוטים בדומה לנוסח במשנה עצמה: 'אמנה'.⁶¹ לעומת זאת במחצית האחרת של כתבי היד

יהודי איטליה, ירושלים ומילנו תשט"ז, עמ' 126–141; ש"ר, תולדות רבנו נתן (לעיל הערה 41), עמ' 9; קוהוט, ערוך השלם (לעיל הערה 41), עמ' xxi–xvi; רוונה, מניעים ומגמות (לעיל הערה 52), עמ' 54–55. על שרידי 'מילות המשנה' ראו: ע' פוקס, "מילות המשנה" לרב סעדיה גאון: הפירוש הראשון למשנה, סידרא, כט (תשע"ד), עמ' 61–77. פוקס ייחד דיון לדרכו של רס"ג בפירוש שמות מקומות מן המשנה, ראו: שם, עמ' 70–73. ש"ר מנה בסך הכול שני ערכים ב'ספר הערוך' שבהם מצוטט רב סעדיה גאון בשמו. ראו: ש"ר, תולדות רבנו נתן (שם), עמ' 48, הערה 31.

60 צורבל, לשון המשנה (לעיל הערה 25), עמ' 21–27; בנטוב, משנת כתובות (לעיל הערה 23), עמ' 40–41. אפשרויות תלה הבדלים אלה במנהג המוכר לעיל – מסירת פירוש הרמב"ם ללא משניותיו והצמדתו מחדש למשניות בשלב אחר. ראו: אפשרויות, מבוא לנוסח המשנה (לעיל הערה 11), עמ' 1277. אולם דומה שהסבר זה אינו תקף להבדלים שבאוטוגרף הרמב"ם עצמו. וראו: מסכת אהלות, מהדורת א' גולדברג, ירושלים תשט"ו, עמ' לה. פיקסלר טען בכמה הקשרים, בדוחק לא מבוטל, שההבדלים בין המשנה לפירוש הם אסטרטגיה מכוונת של הרמב"ם להעברת מגוון נוסחים שעמדו לפניו, והוא התלבט ביניהם. ראו: מסכת ברכות עם פירוש רבי משה בן מימון, מהדורת ד' פיקסלר, ירושלים תשס"ד, עמ' שנב; מסכת עבודה זרה עם פירוש רבי משה בן מימון, מהדורת ד' פיקסלר, ירושלים תשס"ב, עמ' טו, נב, עב.

61 זאת למעט ציטוט פירוש המשניות בכתב היד של 'בית הבחירה' למאירי (כ"י פרמה, פלטינה 3552 [ריצ'לר 662]), ששם הגרסה 'אמנס', אך גם זאת בהתאם לנוסח המשנה בחלה בכתב יד זה. על ההבדל בנוסח

של הפירוש בערבית⁶² – ביניהם הקדומים ביותר וחשוב מכול אוטוגרף הרמב"ם (כ"י אוקספורד Hunt. 117) – נכתב שם המקום בציטוט אחד כנוסח המשנה בכתבי יד אלה, 'אמנה', אך בציטוט השני כנוסח המסורת הארץ ישראלית ומשנת הרמב"ם בשביעית, 'אמנם'. ממצא זה מעיד כנראה על האחדה הדרגתית גם בנוסח ציטוטי המשנה בתוך פירוש הרמב"ם, האחדה שבמהלכה הוחלף הכתיב בציטוט השני בהתאם לזה הראשון ולנוסח המשנה שעליה הוא מוסב, עד שנותר הכתיב בחלה עקבי כפי שהוא בכתבי היד של התרגום העברי: 'אמנה'.

נראה אפוא שבגרסת הפירוש המקורית היה הכתיב בציטוטים אלה בלתי אחיד – הן ביחס למשנה הן בין שני הציטוטים עצמם. חוסר סדירות זה, לאור הנוסח בשביעית ובייחוד בין שני ציטוטי המשנה, תואם לכאורה תהליך של עדכון נוסח. תחילה התבסס פירוש הרמב"ם על נוסח משנה כבשביעית: 'אמנם', אלא שבשלב מאוחר יותר עודכן נוסח זה – בשל מציאת נוסח אחר או כפי שאבקש להראות בשל הגהה מדעת – ואחד מציטוטי המשנה בפירוש נותר בטעות כשהיה, ועודכן רק בשלבי מסירה מאוחרים יותר.⁶³

פירוש הרמב"ם למשנת שביעית ותשובתו לחכמי צור אפשרות זו מתחזקת מן העיון בפירוש הרמב"ם למסכת שביעית ובאחת מתשובותיו. כאמור ברובם המוחלט של כתבי היד של פירוש הרמב"ם, לרבות האוטוגרף, הכתיב במשנה בשביעית תואם את מסורת הנוסח הארץ ישראלית 'אמנם'. במסגרת פירושו בנקודה זו לא ציטט הרמב"ם פסקאות מן המשנה, אך הוא פתח את פירושו בהערה קצרה החשובה ביותר לענייניו:⁶⁴ 'קרא

המשניות בין מסירות פירוש הרמב"ם בערבית ומסירות הפירוש בעברית ראו: זוסמן (לעיל הערה 11), עמ' 243, הערה 107.

62 כ"י אוקספורד, בודליאנה 260; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2217; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2226; כ"י ניו יורק, ספריית בית המרש לרבנים Rab. 36.

63 בדומה לתהליכים המתמשכים של עדכון עמדותיו ההלכתיות של הרמב"ם שעליהם הצביע הנשקה, תהליכים שהותירו עקבות בדמות חילופי נוסח בחיבוריו. הנשקה קבע כלל ש'חילופי הנוסח בכתבי הרמב"ם צריכים להיבחן לא פעם בברירה שבין מוקדם למאוחר, תחת זו שבין נכון למשובש'. ראו: ד' הנשקה, 'בכור בהמה טהורה בחוץ לארץ: מן התלמוד אל הרמב"ם – וחזרה', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו: מחקרים בתלמוד, בהלכה, במנהג ובתולדות עם ישראל, מוקדשים לזכרו של הרב פרופ' מאיר בניהו מנוחתו כבוד, ירושלים תשע"ט, עמ' 241–274; הנ"ל, 'לאופייה של פרשנות הרמב"ם לפרשיות הלכה שבתורה: בין נאמנות לתלמוד לבין צורך ההגנה עליו', *Maimonidean Studies* 5 (2008), עמ' א–א; הנ"ל, 'הרמב"ם כמפרש דברי עצמו', ספונות, ח (תשס"ג), 117–163. במקרה דנן העובדה שבאוטוגרף הרמב"ם נמצא הציטוט השני, שנותר 'אמנם', לאחר מעבר לעמוד חדש מעוררת מחשבה. אפשר שריחוקו הוא שמנע את הגהתו, שמה הסיח מעבר העמוד את דעת הרמב"ם בעת כתיבת טופס זה עצמו, או שהיה מבוסס על טופס קודם בעל חלוקה דומה לעמודים שנרשמו בו הגהות רק בעמוד שהמשנה מצוטטת בו.

64 על פי נוסח האוטוגרף, ללא הבדלים משמעותיים בשאר כתבי היד.

אָמָנָם⁶⁵ וְהִי אָמָנָה וִיקְרָא סְמָנוֹס', ובנוסח התרגום העברי:⁶⁶ 'יש מי שקורא אמנם והוא אמנה ויש מי שקורא סמנוס'.⁶⁷ לכאורה נראה שהרמב"ם תיאר בהערה זו גיוון במסורות הנוסח שעמדו לפניו במשנה, בלשון האופיינית לכך בפירושו ('יקרא'),⁶⁸ אלא שאין הדבר כן. ראשית, יש לשים לב שבין שתי צורות המוצגות כנוסחים – 'יקרא אָמָנָם [...] ויקרא סְמָנוֹס', הוסיף הרמב"ם לשון פירוש – 'וְהִי אָמָנָה'.⁶⁹ לשון זו היא עדות מובהקת דווקא לכך שנוסח זה לא עמד לפניו בעת כתיבת הפירוש, לא בשביעית וכנראה גם לא בחלה, ובכך היא מחזקת את הצעתי לעיל באשר לנוסח המקורי בחלה. שנית, מבין שתי צורות הקריאה שהציע הרמב"ם נראית הראשונה, 'אָמָנָם', וזה לנוסח שקבע במהדורתו,⁷⁰ והשנייה, 'סְמָנוֹס', איננה לפנינו אף לא בעד נוסח אחד של המשנה, והיא דומה לאחת הגרסאות האמורות של שם המקום בברייתא בתוספתא ובתלמודים: 'טורי סמנוס'.⁷¹ ממילא עולה האפשרות שהניגוד בהערת הרמב"ם אינו בין שני

65 כך נראה, אך לא בטוח אם הנו"ן מנוקדת בקמץ או בפתח, שכן הלמ"ד בשורה שתחתיה מפריעה בקריאה (וראו עוד להלן).

66 על פי נוסח כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 465, גם כאן ללא הבדלים משמעותיים, ראו להלן.
67 בכתבי הצורות בהערה זו יש כמה חילופים בין כתבי היד. בארבעה כתבי יד – כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2217 (מרגליות 447); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 36; כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 328–329; כ"י בולוניה, ספריית האוניברסיטה 3574d (מודונה 22) – הצורה הראשונה מסתיימת בסמ"ך, כתיב אשר יכול לשקף הבדל מנוסח הפנים במשנה, ראו להלן. בצורה השנייה הכתיב אחיד כמעט לגמרי, 'סמנוס', למעט כ"י אוקספורד, בודליאנה 260. ודפוס נפולי, שבשניהם הנוסח 'אמנוס' – פרט מעניין שיכול להעיד על תלות טקסטואלית ביניהם.

68 ה' גרשוני, 'יחס הרמב"ם לחילופי נוסחאות במקורות שקדמו לו', מסורה ליוסף, ח (תשע"ד), עמ' 539. לרשימת הערות הנוסח בפירוש הרמב"ם ראו: שם, עמ' 536–547; מסכת פאה עם פירוש רבי משה בן מימון, מהדורת ד' פיקסלר, ירושלים תש"ע, עמ' ל. כדרכו בכל מקום, הביא הרמב"ם את הערת הקריאה רק בשביעית, משום שזו היקרותה הראשונה של הצורה, ולא חזר עליה בחלה. ראו למשל את הערתו האטימולוגית על הצורה 'כיצד' בברכות ו, א, ואת הערות הנוסח על הצורה 'ענוה' בפאה א, ב לעומת היקרותה שם ו, ז. וראו: פיקסלר, פאה (שם), עמ' כח.

69 הרמב"ם לא פירש בדרך כלל שמות מקומות במשנה, בין שהם שמות מוכרים מן המקרא ובין שהם אינם מוכרים. ראו למשל 'בית נמר בפאה ד, ה; ההרים בתיאור המשואות בראש השנה ב, ד; גיטין א, א–ב; מעשרות ה, ז; מנחות י, ב.

70 השווה הערתו האמורה על הצורה 'ענוה' בפאה א, ב: 'יקרא ענוה ושרחה אלאג'אבה [...] ויקרא ענבה ושרחה אלחבה [...]'. (יש מי שקורא ענוה וביאורו התשובה [...] ויש מי שקורא ענבה וביאורו הגרגר [...]), שם נמצאת הצורה הראשונה 'ענוה' בנוסח הפנים של המשנה באוטוגרף הרמב"ם. מנגד בצורה המוצעת בפירוש הנדון כאן לא בטוח כאמור אם יש לקרוא קמץ או פתח, בניגוד לקריאה ודאית של קמץ במשנה. אפשר אפוא שההבדל בין הצורות מוגבל לניקוד בלבד, כפי שנמצא לפעמים בפירוש הרמב"ם (ראו למשל הערתו לצורה 'בר' בבכורות ז, ה), אולם במקרה זה קשה להניח שייחס משמעות להבדל בין שני סימני ניקוד אלה. על היות הניקוד באוטוגרף הרמב"ם חלק מכתבתו ראו: צורבל, לשון המשנה (לעיל הערה 25), עמ' 10–11. ייתכן גם שבמקורו היה הבדל בין הצורה במשנה לצורה בפירוש הבדל בין מ"ם סופית לסמ"ך, אך באוטוגרף הרמב"ם עצמו כתובות שתי הצורות במ"ם סופית ברורה.

71 ראו לעיל הערה 18 ולהלן נספח ב.

נוסחים שעמדו לפניו במסורת המשנה אלא בין הנוסח במשנה, 'אָמְנָם', ובין הנוסח בברייתא, 'סְמָנוֹס', שהביא בנפרד לאחר לשון הפירוש 'וְהִי אָמְנָה'.

הבנה זו של הערת הרמב"ם בפירושו לשביעית הופכת ודאית מתוך השוואתה לדבריו באחת מתשובותיו. בתשובה זו ענה על שאלה מקובץ השאלות המיוחס לתלמידיו ר' אפרים בצור, שכמה מהן עוסקות בתחומי הארץ ומצוות התלויות בה. לפיכך במקרה זה, שלא כמקורות שנדונו עד כה, יש לזיהוי האתר שבמשניות שלוש ארצות משמעות הלכתית מעשית עבור השואלים, ואין זה רק עניין פרשני-טקסטואלי. התשובה הגיעה לידינו בשני כתבי יד, שאינם אוטוגרפים,⁷² בנוסח דומה למדי, שקשה להעמיס עליו משקל יתר. עיקרה הוא שרטוט (המועתק בכתבי היד) המבוסס על אינטגרציה של כמה מקורות בספרות חז"ל, אולם בדברי ההסבר העיר הרמב"ם (על פי תרגום יהושע בלאו): 'אחר שתדעו, שאמנה הנזכרת בשיר השירים היא הנקראת במשנה אמנוס והיא הנקראת בברייתא סמנוס, והיא הרי בניאס'.

הערה חשובה זו של הרמב"ם דומה להפליא להערתו בפירוש המשנה, אלא שכאן כוונתו חשובה ומפורשת – זיהוי בין שלושה שמות מקום בשלוש היקרויות שונות: 'אמנה' בשיר השירים, 'אמנוס' במשנה ו'סמנוס' בברייתא. עם זאת במילה הקריטית עצמה, שלא במפתיע, יש הבדל נוסח בין שני כתבי היד:

כ"י קופנהגן, הספרייה המלכותית Sim. Jud.-Arab. 1 (אלוני 186)	כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5520 (מרגליות 568)
אן אמנה אלמדכורה פי שיר השירים היא אלתי תסמי פי אלמשנה אמנוס והי אלתי תסמי פי אלבריתא סמנוס	אן אמנה אלמדכורה פי שיר השירים הי אלתי יסמי פי אלמשנה אמנה הי אלתי יסמי פי אל ברית' סמנוס

במקרה זה תוכן ההערה מכריע איזהו הנוסח הנכון, שכן תורף הערתו זו של הרמב"ם הוא זיהוי השם אמנה המקראי עם שמות דומים – אך לא זהים – בספרות חז"ל. ברי אפוא שיש לראות בנוסח כ"י לונדון Or. 5520 כאן תיקון על פי נוסח המשנה המתוקן, 'אמנה', ושתשובה זו היא ראיה נוספת לתמונת הנוסח שעמד לפני הרמב"ם: 'אמנוס' במשנה כבמסורת הארץ ישראלית ו'סמנוס' בברייתא.⁷³

72 כ"י קופנהגן, הספרייה המלכותית Sim. Jud.-Arab. 1 (אלוני 186) – מכונה כ"י שפורטאש סימונסן א – תשובה יח; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5520 (מרגליות 568), תשובה לד. ראו: G. Margoliouth, 'Responses of Maimonides in the Original Arabic', *JQR*, 11 (1899), pp. 533–550 הרמב"ם, א, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך, עמ' 228–235; בן-אליהו, בין גבולות (לעיל הערה 2), עמ' 184, הערה 119; לתיאור כתבי היד ראו א"ח פריימן, 'מבוא', תשובות הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' xxv–xvii.

73 בתשובה נוספת אל חכמי צור, הבאה בקובץ מייד לאחר זו, הזכיר הרמב"ם פעמיים את שם המקום, אך אין

לאור הערות אלה של הרמב"ם בפירושו למשנה ובתשובתו לחכמי צור אפשר לקבוע בבטחה יחסית שבעת כתיבתם עמד לפניו במשנה, כמו לפני שאר הפרשנים, הכתיב 'אמנם'.⁷⁴ מנגד בנוסח המשנה שנקבע בגרסת פירוש המשנה שלפנינו ניכר כאמור תהליך עדכון חלקי של הנוסח 'לאמנה', הן בנוסח הפנים והן בציטוטי המשנה בתוך הפירוש. בתווך שביניהם, כך מתברר, עבר הרמב"ם מהצהרה פרשנית המזוהה את המקום במשנה עם אמנה המקראי, דהיינו הרי בניאס שברכס החרמון,⁷⁵ אל הגהה פעילה של נוסח המשנה.

באזכורים אלה ראה לנוסח המשנה. האזכור הראשון הוא בניסוח פרפרסטי של תחום עולי מצרים, לפי זיהוי האתרים בעיני הרמב"ם: 'וכל מה שהחזיקו עולי מצרים בקדושה ראשונה ממה לא החזיקו עולי בבל, והו מן אמנה עד נחל מצרים [...] (בלאו, תשובות [שם], עמ' 233; מרגליות, תשובות [שם], עמ' 541). ניסוח זה מעיד שהרמב"ם זיהה את האתר מן המשנה עם 'אמנה', ויהו שעליו הצהיר במפורש – כפי שהמיר את 'הנהר' בזיהויו בעיניו, 'נחל מצרים' (ראו להלן) – ואין הוא תורם להכרעה בדבר הנוסח במשנה. לעומת זאת האזכור השני הוא ממש ציטוט ממשנת שביעית: 'והו קולה וכל מה שהחזיקו עולי מצרים ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד' [...] (בלאו, תשובות [שם], עמ' 234). הכתיב 'אמנה' – אף שבאחד מכתבי היד המילה חסרה בשל קרע (ראו: מרגליות, תשובות [שם]) – עשוי להיות ראייה לכתיב זה במשנה אצל הרמב"ם, אך מאחר שלא נשתמר בכתב ידו של הרמב"ם תמיד ניתן לתלותו בהשפעה של נוסח נפוץ על מעתיקי התשובה.

74 באחד מכתבי היד נחתם קובץ התשובות לחכמי צור בקולופון המתאר את חתימתן לשנת 1177 לסה"נ (א'תפת לשטרות). ראו: פריימן, תשובות (לעיל הערה 72), עמ' xlili–xlili; בלאו, תשובות (שם), עמ' 150.

75 הרמב"ם לא הרחיב בנוגע לזיהוי זה מלבד ההערה שמדובר בהרי בניאס. פליקס הציע לזהות את המקום עם ג'בל אנסריה, הסמוך לעיר החוף בניאס בצפון סוריה, בסמוך ללטיקה. ראו: פליקס, שביעית (לעיל הערה 1), עמ' 17, הערה 34. ואולם לדעתי אין סיבה שלא להבין שכוונת הרמב"ם הייתה לשם העיר בניאס, פניאס, הלא היא קיסריה פיליפי, קיסריון, עיר חשובה במאבקי הצלבנים במאות האחת עשרה – השתים עשרה, ושהרי בניאס הם כינוי לרצועת החרמון, שהעיר נמצאת למרגלותיה. ראו: אליצור, שמות מקומות (לעיל הערה 5), עמ' 82–87. יש לציין כי במפה המצורפת לתשובת הרמב"ם – והדומה מאוד למפה שהצמיד להלכות תרומות ב'משנה תורה' – יש כמה בעיות, ובין השאר משתמע ממנה לכאורה כי טורי סמונס נמצאים בפאה הדרומית של ארץ ישראל. ראו: י' שטרנפלד, 'מקומם של טורי אמנון לשיטת הרמב"ם', המעין, כב (תשמ"ב), עמ' 39–51; א' ורהפטיג, 'על מקומם של טורי אמנון לפי הרמב"ם', המעין, כג (תשמ"ג), עמ' 47–49. וראו עוד להלן הערה 77. מכל מקום העובדה שהרמב"ם ציין בדבריו את הרי בניאס וזיהוים עם רצועת החרמון משתלבים היטב בתמונה רחבה של מקורות בני התקופה מן האזור. יפת בן עלי הביא בפירושו לפסוק בשיר השירים 'תשורי מראש אמנה' מסורת פרשנית בדבר שיבת הגלויות וזיהה במפורש את ראש אמנה כראס ברדא, הוא שמו של הנחל היורד מן החרמון אל דמשק עד ימינו. הוא גם ביאר שזהו שמו של נחל היורד אל דמשק והפנה אל אזכורו במלכים ב ('אמנה ופרפר נהרות דמשק'). ראו: אלובאדי, פירוש יפת (לעיל הערה 29), עמ' 79–81, 230–233. כך גם מפורש הביטוי ראש אמנה באחד מכתבי היד של התפסיר המיוחס לרס"ג לשיר השירים, כ"י ירושלים, אוסף מיכאל קרופ 1887: 'מן ראס אלברדא'. והשוכ: חמש מגילות: שיר השירים, רות, קהלת, אסתר, איכה עם פירושים עתיקים, מהדורת י' קפאת, ירושלים תשס"א, עמ' פט, ושם הנוסח: 'מן ראס אמנה'. על ייחוסו של התפסיר – עם התרגום והפירוש הצמודים לו – לרס"ג ראו: שם, עמ' ט–יא; י' רצהבי, 'מדרש שיר השירים מיוחס להרס"ג', הנ"ל וי' שבטיאל (עורכים), הראל: קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, תל אביב תשכ"ב, עמ' 36–40. בדומה לכך, הצמיד דוד אבן אברהם אלפאסי הקראי במילונו למקרא את הפסוק משיר השירים 'לאמנה ופרפר' והעיר כי ראש אמנה הוא ראס אלואדי. ראו: S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitab Jami' al-Alfaz (Agron) of David Ben Abraham al-Fasi the Karaite*, I, New Haven,

משנה תורה

השלמת התהליך המתואר שעבר הרמב"ם משתקפת מאזכוריו של שם המקום בשלושה מקומות בספר זרעים ב'משנה תורה' שבהם תיאר הרמב"ם את גבול עולי מצרים (הלכות ביכורים ה, ח-ט; הלכות שמיטה ויובל ד, כו; הלכות תרומות א, ח). אזכורים אלה לא שרדו באוטוגרף של הרמב"ם, אך נוסחם בכתבי היד אחד: בכולם נכתב שם המקום תמיד 'אמנה', גם כאשר הוא מופיע בתוך ציטוט לשון המשנה או בפרפרזה שלה. מלמד במיוחד האזכור בהלכות תרומות, במסגרת תיאור מקיף של תחומי ארץ ישראל לעניין מצוות התלויות בארץ; בסמוך לאזכור זה מצוטטת הברייתא האמורה מן התוספתא והתלמודים:⁷⁶

ז: [...] וכל ששופע ויורד מטורי סמנוס ולפנים ארץ ישראל, מטורי סמנוס ולחוץ חוצה לארץ, והגנסינ שבים רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהן מטורי סמנוס ועד נחל מצרים [...] וזו היא צורתה [...] ⁷⁷

ח: מהיכן החזיקו עולי בבל? מכויב ולפנים כנגד המזרח, ומכויב ולחוץ עד אמנה והיא סמנוס, ועד הנהר והוא נחל מצרים, לא החזיקו בו. וכויב עצמה לא החזיקו בה.

בהלכות סמוכות אלה הפריד הרמב"ם בין שני שמות מקום: בהלכה ז הזכיר את 'טורי סמנוס' בלבד,⁷⁸ ואילו בהלכה ח עבר לשם 'אמנה',⁷⁹ אך הקפיד לציין שמדובר באותו מקום: 'והיא סמנוס'. ניסוח זה, בדומה להערותיו בפירוש המשנה ובתשובתו לחכמי צור, מעיד על רגישותו

M. Polliack, CT 1936, p. 114. על דרכם של המפרשים הקראים בפירוש שמות מקום מן המקרא ראו: The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation, Leiden 1997, pp. 203–207. במסמכים מן הגניזה הקהירית מכונה דמשק תדיר במליצה 'דמשק מדינתא שעל נהרות אמנה ופרפר'. ראו למשל: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8J4.13; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 20.92; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 16.118; כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3388. מעניין במיוחד תיאור נקודה זו בסיפור מסעותיו של בנימין מטודלה: 'משם יום אחד לבניאס, היא דן, ושם מערה אחת ומשם יוצא הירדן [...] עד הנה גבול ארץ ישראל מצד הים האחרון. ומשם שני ימים עד דמשק העיר הגדולה, היא תהלת ממשלת נור אל דין [...] ויורדים אליה מהר חרמון אמנה ופרפר כי היא יושבת תחת הר חרמון. אמנה יורד בתוך העיר [...] ופרפר הולך בין הגנות והפרדסים שלהם [...] (ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל על פי כתבי יד עם הערות ומפתח, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' ל). בתיאור זה ציין בנימין מטודלה במפורש, בוודאי על סמך מסורות של יהודים בני המקום, כי בניאס היא גבול ארץ ישראל (מצד הים, דהיינו מתוך זיקה למסורת התרגום של ב'מ' לד!), ומייד לאחר מכן המשיך לתיאור אמנה ופרפר היורדים מן החרמון לדמשק.

76 הנוסח כאן על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 219 (נויבאואר 598), כאמור ללא הבדלים משמעותיים בעדי הנוסח האחרים.

77 כאן מופיע בכתבי היד השרטוט האמור הממחיש את גבולות ארץ ישראל. על שרטוט זה וגרסאותיו ראו: א' ורהפטיג, 'גבולות ארץ ישראל במשנת הרמב"ם', תחומין, ב (תשמ"א), עמ' 398–411, ולעיל בהערה 75.

78 בדפוסי 'משנה תורה' תוקן כתיב זה ל'אמנוס', אך כך הוא בכלל כתבי היד.

79 על הקושי בצירוף שתי ההלכות והאפשרויות להבנתו ראו: א' שוחטמן, 'תשובת ר' משה יהודה עבאס בשאלת גבולה הצפוני של ארץ ישראל', תחומין, ב (תשמ"א), עמ' 386–387.

של הרמב"ם להבדל בין שמות המקומות בברייתא ובמשנה, ועל הקפדתו על לשון המקור המצוטט בכל שלב. ואולם דווקא על רקע זאת בולט שבהלכה ח, המבוססת על המשנה, נכתב שם המקום בפשטות 'אמנה', ללא כל הסבר, כבשאר היקריותיו ב'משנה תורה'. לדעתי יש לראות בכך את השלמת המעבר של הרמב"ם אל נוסח המשנה המוגה, בד בבד עם התהליך המשתקף מכתב ידו בפירוש המשנה.

סיכום

במאמר זה התחקיתי אחר תהליך טשטוש זיהוים של הרי אמנוס, נקודת הגבול הצפונית-מערבית של ארץ הביניים במשניות שלוש ארצות, והחלפתם באמנה. נראה שתחילתו של התהליך בדרשה אמוראית שקשרה את שם האתר המופיע בתיאור שיבת הגלויות לפסוק 'תשורי מראש אמנה', ואשר שובצה בסוגיית הירושלמי על משניות אלה. דרשה זו כשלעצמה עשויה הייתה לשקף זיקה בין שמות האתרים, שחוקרים הציעו לזהות במקורות קדומים יותר בעת העתיקה, אך כפי שהצעתי, היא יכולה להתפרש היטב כדרשת מצלול. מכל מקום משהתעמעם זכר הרי אמנוס ומרכזיותם הטופוגרפית והמדינית, גבר ההקשר הטקסטואלי במסירתה של דרשה זו על ההקשר הקונקרטי-המרחבי שבו התגבשה, ושם האתר הוחלף בשם האתר מן המקרא: 'הר הוא ושמו אמנה'. לצד זאת ב'ספר הערוך' נמצאים ערכים המזהים את שני האתרים – אמנה שבמקרא וטוורוס אמנוס שבברייתא בתלמוד הבבלי – עם אמנם שבמשניות שביעית וחלה. זיהוי זה היה יכול לצמוח על רקע גרסאות אלה של הדרשה ומתוך רצף סוגיית הירושלמי, כפי שניכר בדברי הר"ש משנץ.

מסורות אלה עמדו כנראה לפני הרמב"ם באיזשהו אופן. בדבריו הוא העיד על הזהות בין האתרים הנזכרים במקורות השונים, ואף זיהה אותם – בתשובתו לחכמי צור, עם השיבה למרחב ארץ ישראל – באתר קונקרטי: הרי בניאס, דהיינו רכס החרמון. בסופו של דבר הביא זיהוי זה את הרמב"ם להגיה באופן הדרגתי את המשנה שתחת ידו, הגהה שהובילה לקביעת הכתיב 'אמנה' בנוסח דפוסי המשנה, ושעמדה לרועץ לפרשנים וחוקרים עד ימינו.

התהליך הכללי מאלף, אולם חשוב ממנו הצוהר שהוא פותח אל סדנתו של הרמב"ם בעיסוקו במשנה. העיון המשולב בכתבי הרמב"ם חושף את התהליך שעבר – מהערה פרשנית על זיהוי האתר בפירושו הראשוני למשנה ובתשובתו לחכמי צור אל הגהה פעילה חריגה של לשון המשנה בנוסח שקבע בפירושו וב'משנה תורה'. תהליך הדרגתי זה בכתביו עשוי לשקף את ביטחונן הגובר במהלך זה במשך השנים, כדוגמת מה שכתב במפורש בתשובה בהקשר אחר: 'מה שכתבנו בחבור הוא הנכון אשר אין בו ספק. וכך כתבנו בפרוש המשנה. וזה אשר בידיכם, הוא הנוסחה הראשונה אשר יצאה מתחת ידינו קודם שדייקנו [...] ואחרי שעיינו במאמרם ודייקנו בהם, נתבאר מה שכתבנו בחבור שהוא הנכון ותקנו פרוש המשנה [...]'.⁸⁰

80 בלאו, תשובות (לעיל הערה 72), תשובה ריו, עמ' 383.

את ההגהה בנוסח המשנה לא הביא הרמב"ם לידי גמר, כפי שניכר מן הנוסח שיצא מתחת ידו ובכתבי יד אחרים, אך התהליך הושלם בהדרגה בידי מעתיקים, כנראה לא מתוך שכיוונו לדעת 'הנשר הגדול' כי אם בשל עוצמת השאיפה לאחידות השלטת בנתיביה של המסורת. את התקבלותה החלקה של ההגהה ניתן לזקוף לא רק לכובד משקלו של הרמב"ם אלא גם לכך שלא צמחה בחלל ריק. דמותו הייחודית והצטרפות הנסיבות הם שהכשירו את התנאים להפיכת 'אמנם' ל'אמנה'.

נספח א
נוסחי משניות שלוש ארצות

1. סדר המשנה והמשניות שבת למודים

חלה ד, ח		שביעית ו, א			סדר המשנה
אָמְנָם	[ו]מְאָמְנָם	אָמְנָם	אָמְנָם	כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A 50	
אָמְנָם	וּמְאָמְנָם	וּמְאָמְנָם	אָמְנָם	כ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רוסי 138; ריצ'לר 710)	
אמנם	ומאמנם	ומאמנם	אמנם	כ"י ל' – כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 470.1	
		ואמנ'ס?	אמנ'ס?	גניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 329.26	
		המנוס	המנוס ⁸¹	גניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S E1.14	
		אמנס	מְנָם..	גניזה, כ"י פריז, מוצרי VI 131	
אמנם	ומאמנם			גניזה, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8°5699	
אמנס	אמנס			גניזה, כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית Evr. Antonin B 788	
אמנה	אמנה			גניזה, כ"י ניו יורק, אוסף בוסקי 2 (לשעבר כ"י לונדון, אוסף ששון 531)	
אמנם	ומאמנס	אמנ(ם)[ה]	אמנ(ם)[ה] ⁸²	כ"י ליידן, ספריית Cod. Or. האוניברסיטה 4720 (סקליגר 3)	משנה עם הירושלמי

81 האותיות יוצאות הדופן בתמונת הנוסח מודגשות כאן ובהמשך הטבלה.

82 על התיקונים בכתב יד זה ראו לעיל הערה 9.

חלה ד, ח		שביעית ו, א			
		מאמנם	–	גניזה, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 329.561	
משנה עם הבבלי	כ"י מינכן, ספריית המדינה הבוורית 95 hebr.	אמנם	אמנם	כ"י מינכן, ספריית המדינה הבוורית 95 hebr.	אמנם
	כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 23 (נויבאואר 366)	אמנם	אמנם	כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 23 (נויבאואר 366)	אמנה
משנה עם פירוש הר"ש משנץ	כ"י פריז, הספרייה הלאומית 362 héb.	אמנם	אמנם	כ"י פריז, הספרייה הלאומית 362 héb.	אמנוס
משנה עם פירוש המאירי	כ"י פרמה, פלטינה 3552 (ריצ'לר 741)	אמנם	אמנם	כ"י פרמה, פלטינה 3552 (ריצ'לר 741)	אמנוס

2. ציטוטי ראשונים⁸³

1. 'ספר הערוך', ערך 'אמנם' (משנה, שביעית) וערך 'סמנים' (משנה, חלה): אמנם/אמנוס. רק בשלושה כתבי יד, בחלק מן ההיקריות: אמנה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 471–2, ערך 'אמנם'; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 418; כ"י פריז הספרייה הלאומית héb. 1218 [שבין נוסחיהם ניכרת תלות], ערך 'סמנין').
2. ראב"ן, 'אבן העזר', סימן נד (משנה, חלה): אמנם.
3. 'ספר התרומה', הלכות חלה, הקדמה וסימן פ (משנה, חלה): אמנוס/אמנוס. בכתב יד אחד: אמנון (כ"י פריז הספרייה הלאומית héb. 359).
4. פירוש הר"ש משנץ למשנה, שביעית וחלה: אמנם/אמנוס.
5. 'קיצור משיטת שניץ' לבבלי, בכורות כז ע"ב, ד"ה 'וכי הזאה' (משנה, חלה): אמנון.⁸⁴ בתוספות הנדפסים, ונציה רפ"ב: אמנוס/אמנוס.

83 בכל אחד מן החיבורים המנויים בסעיף זה בדקתי את כל כתבי היד הידועים והדפוסים הראשונים, לפי זמנם ומוצאם כפי שהללו מצוינים בקטלוג 'כתיב': האוסף הבינלאומי של כתבי יד עבריים דיגיטליים ו'ספר-דתא: מסד הנתונים הקודיקולוגי של מפעל הפלאוגרפיה העברית'. להלן מובא סיכום הממצא בעדי הנוסח.

84 בשני כתבי יד מאוחרים יחסית. על קיצור זה, המיוחס לאחד מתלמידי ר' ברוך בעל 'ספר התרומה', ראו:

6. תוספות לבבלי, חולין קד ע"א, ד"ה 'חלת חוצה לארץ' (משנה, חלה): אמנוס/אמנוס. רק בדפוס ונציה רפ"א, ובאחת ההיקריות בכתב יד מאוחר (כ"י פרמה, פלטינה 325 [ריצ'לר 734]): אמנון.
7. 'ספר ראבי"ה', הלכות חלה, סימנים קסד, קסז (משניות שביעית וחלה): אמנוס/אמנוס/אומנוס/אומנוס.
8. 'ספר אור זרוע', הלכות חלה, סימן רנא (משנה, חלה): אמנוס/אמנוס.⁸⁵
9. תשובות ר' ישעיה דיטראני, סימן קכג (משנה, שביעית): אמנים.
10. 'ספר מצוות גדול', עשין קמא (משנה, חלה): אמנוס/אמנוס. בכמה כתבי יד ספרדיים ובכמה כתבי יד איטלקיים מאוחרים: אמנון.
11. חידושי הרמב"ן לבבלי, גיטין ח ע"א (משנה, חלה): אמנוס.⁸⁶
12. 'הלכות חלה' לרמב"ן (משנה, חלה): בשני כתבי היד המוקדמים: אמנוס (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26894 [מרגליות 533]; כ"י מאוסף פרטי – סרט F 75666 במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית בירושלים). בשני כתבי יד מאוחרים: אמנה (כ"י ניו יורק ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 688 [המאה השבע עשרה]; כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 10634 [המאה השמונה עשרה]).
13. פירוש הרמב"ן על התורה, ו' כה 7 (משנה, שביעית): אמנוס/אמנוס. בכמה מכתבי היד: אמנה (כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית hebr. 137; כ"י פולדה, ספריית המדינה QUA. 2; כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 220; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5703 [מרגליות 208]).⁸⁷
14. 'פסקי חלה' לרשב"א (משניות שביעית וחלה): אמנוס/אמנוס.
15. תשובת הרשב"א בעניין חלת חוץ לארץ (משנה, חלה):⁸⁸ אמנון.
16. פירוש המיוחס לריטב"א לבבלי, גיטין ז ע"ב (משנה, חלה):⁸⁹ אמנוס.
17. פירוש הרא"ש למשנה, שביעית: אמנוס; חלה: אמנון.

ש' יהלום, 'תוספות שני': מהדורותיו ומאפייניהן, תרביץ פ (תשע"ב), עמ' 64 והערה 148; תוספות שאנץ על מסכת בכורות, מהדורת י"ד אילן, ירושלים תשנ"ז, עמ' ג-ה.

85 על התיקונים באחד מכתבי היד ראו לעיל הערה 9.

86 על התיקונים בחלק מכתבי היד ראו לעיל הערה 9.

87 על התיקונים בחלק מכתבי היד ראו לעיל הערה 9.

88 סימן שלו במהדורת א' ולונק, שאלות ותשובות הרשב"א, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' קנא-קנב, על פי כתב יד יחיד ומאוחר, כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 48 (נוביאואר 2365). תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שחלק עימי נתונים על תשובה זו.

89 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 713. על ייחוסו של פירוש זה לריטב"א או לר' קרשקש וידאל ראו: חידושי הריטב"א המיוחסים לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי: מסכת גיטין, מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תש"ם, עמ' 17-20; חידושי הריטב"א המיוחסים לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי: מסכת חולין, מהדורת ש' רפאל, ירושלים תשס"ט, עמ' 6-8.

18. 'הלכות חלה' לרא"ש, סימן יד (משנה, חלה):⁹⁰ אמנון.
 19. תוספות הרא"ש לבבלי, חולין קד ע"א (משנה, חלה): אמנון.
 20. 'חידושי הר"ן' לבבלי, פסחים נב ע"ב (משנה, שביעית): בשני כתבי היד המוקדמים: אמנוס; בשני כתבי היד המאוחרים: אמנה (כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 6568 [המאה השש עשרה]); כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 6743 [המאה השמונה עשרה]).
 21. פירוש ר' נתן אב הישיבה למשנה שביעית: 'המנוס'.

3. המשנה שעם פירוש הרמב"ם⁹¹

כתב היד	המוצא	המאה	שביעית ו, א	חלה ד, ח
משנה עם פירוש רמב"ם בערבית	כ"י אוקספורד, בודליאנה 117 Hunt (נויבאואר 393), אוטוגרף הרמב"ם	השלוש עשרה	אָמְנָם אָמְנָם	אמנה אמנה
	כ"י אוקספורד, בודליאנה 260 poc. (נויבאואר 400)	השלוש עשרה	אמנם ומאמנם	אמנוס המנוס
	כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2217 (מרגליות 447)	השלוש עשרה – הארבע עשרה	אמנם אמנם	אמנה אמנה
	כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 1606	הארבע עשרה	– אמנם	אמנה אמנה
	כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2226 (מרגליות 448)	הארבע עשרה – החמש עשרה	אָמְנָם אָמְנָם	אמנה אמנה
	כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 225	שנת 1317	אמנם אמנם	אמנה אמנה

90 חלק מ'הלכות קטנות לרא"ש' שהודפסו בדפוס וילנה של התלמוד הבבלי בסוף מסכת מנחות. לפנינו בשלושה כתבי יד: כ"י אוקספורד, בודליאנה 3 Reggio (נויבאואר 679); כ"י פרמה, פלטינה 3272 (דה רוסי 73; ריצ'לר 839); כ"י אדינבורו, הספרייה הלאומית Ms. 18.1.5.

91 היקרויות וכתבי יד שבהם הנוסח הוא 'אמנה', נוסח שהוא פרי עדכון מאוחר, לטענתי, מודגשות.

כתב היד	המוצא	המאה	שביעית ו, א	חלה ד, ח
משנה עם פירוש רמב"ם בערבית	כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 566 (שטיינשניידר 93)	תימני	החמש עשרה – השש עשרה	אמנה אמנה
כ"י מוסקוה, ספריית המדינה הרוסית Guenzburg 862	תימני	החמש עשרה – השש עשרה	אמנם אמנם	אמנה אמנה
כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2391 (מרגליות 449)	תימני	השש עשרה	אמנם אמנם	אמנה אמנה
כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 36	תימני	השבע עשרה	אמנס אמנס	אמנם אמנם
משנה עם פירוש רמב"ם בערבית	כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 328–329	איטלקי	הארבע עשרה	אמנה ומאמנה
כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 465	איטלקי	הארבע עשרה	אמנה ומאמנה	אמנה ומאמנה
כ"י בולוניה, ספריית האוניברסיטה 3574d (מודונה 22)	איטלקי	החמש עשרה	אמנם ומאמנם	אמנה אמנה
כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 18 (שטיינשניידר 156.1)	איטלקי	החמש עשרה	אמנם ומאמנם	אמנם אמנם
כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 30–31	תימני	החמש עשרה	אמנה ⁹²	אמנה אמנה
דפוס נפולי רנ"ב			אמנה	אמנה אמנה

92 ניכרת גרידה, כנראה היה 'אמנם'. ראו לעיל הערה 24.

93 בכתב יד זה נראה שחלה השמטה מחמת הדומות ולפיכך כתובה רק צורה אחת, אולם עצם ההשמטה מחזקת את ההשערה שגם בצורה השנייה היה הכתיב זהה – 'אמנה'.

4. ציטוטי המשנה בתוך פירוש הרמב"ם בערבית במסכת חלה

ציטוט ב	ציטוט א	המאה	המוצא	כתב היד
ומאמנם	אמנה			כ"י אוקספורד, בודליאנה 117 Hunt (נויבאואר 393), אוטוגרף הרמב"ם
ואמנם	אמנה	השלוש עשרה	מזרחי	כ"י אוקספורד, בודליאנה 260 poc. (נויבאואר 400)
ומאמנם	אמנה	השלוש עשרה – הארבע עשרה	תימני	כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2217 (מרגליות 447)
ומאמנה	אמנה	הארבע עשרה	תימני	כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 1606
ומאמנם	אמנה	הארבע עשרה – החמש עשרה	תימני	כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2226 (מרגליות 448)
ומאמנה	אמנה	החמש עשרה	תימני	כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 225
ומאמנה	אמנה	החמש עשרה – השש עשרה	תימני	כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 566 (שטיינשניידר 93)
ומאמנה	אמנה	החמש עשרה – השש עשרה	תימני	כ"י מוסקוה, ספריית המדינה הרוסית Guenzburg 862
ומאמנה	אמנה	השש עשרה	תימני	כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2391 (מרגליות 449)
ומאמנם	אמנה	השבע עשרה	תימני	כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 36

נספח ב

נוסחי ברייתת גבול הים

1. מקורות חז"ל
1. תוספתא תרומות ב, יב; חלה ב, יא: כ"י וינה, הספרייה הלאומית 20 hebr. (שוורץ 46), תרומות: מטורי סמנים / מטורי סמנין; חלה: מטורי אמנים. כ"י ארפורט – כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1220: מטורוס אמנוס. דפוס ונציה רפ"א: מטור אמנון / מטורי אמנון.

2. ירושלמי, שביעית ו, א; חלה ד, ח: כ"י ליידין, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 (סקליגר 3), שביעית: מטורי אמנם/ס; חלה: מטורס אמנם/ס. כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 133, שביעית: מטורים אמנים; חלה: מטהרם אמנס.
3. בבלי, גיטין ח ע"א: כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 95 hebr.: מטורי אמנום; כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית 187 Evr. I: מטורי אמנום; בקבוצת כתבי יד אשכנזיים של הבבלי מן המאות הארבע עשרה – החמש עשרה ובעקבותיהם בדפוס הבבלי: מטורי אמנון (כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 127 ebr.; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 130 ebr.; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 140 ebr.; כ"י אוקספורד, בודליאנה 38 Opp. [נויבאואר 368]).

2. ציטוטי הבבלי אצל ראשונים
1. 'ספר הערוך', ערך 'טר': מטורי יסמנים / מטורי סמנים; ערך 'סמנים': מטורי סמנים / מטורי סמנים.
2. פירוש רש"י לשה"ש ד 8: מטורי אמנום/ס. בכמה כתבי יד אשכנזיים מאוחרים יחסית: מטורי אמנון (כ"י פרמה, פלטינה 2868 [דה רוסי 390; ריצ'לר 501]); כ"י פרמה, פלטינה 2960 [דה רוסי 795; ריצ'לר 289]; כ"י פרמה, פלטינה 2523 [דה רוסי 266; ריצ'לר 67]; כ"י מדריד, הספרייה הלאומית (5464).
3. פירוש רש"י לבמ' לד 8: טורי אמנום/ס. בכמה כתבי יד אשכנזיים מן המאה השלוש עשרה: מטורי אמנון (כ"י מילנו, אמברוזיאנה INF. 35 B [ברנהיימר 5, קניקוט 185]); כ"י פרמה, פלטינה 2868 [דה רוסי 390; ריצ'לר 501]; כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית 6 C 6 Evr. I: כ"י לוס אנג'לס, מוזיאון גטי 116; כ"י פריז, הספרייה הלאומית 154 heb.). בכתב יד ספרדי אחד (כ"י פריז, הספרייה הלאומית 73 heb.) ובציטוטים של פירוש רש"י בתוך ספר 'כפתור ופרח', פרק ט: מטורי סמנוס.
4. פירוש רש"י לבבלי, גיטין ח ע"א (כתבי יד מאוחרים): מטורי אמנון. בציטוטים של פירוש רש"י בתוך ספר 'כפתור ופרח', פרק ט: מטורי אמנוס.
5. פירוש ר' יוסף בכור שור לתורה, במ' לד: ⁹⁴מטורי אמנון.
6. 'תוספות חכמי אנגליה' לבבלי, גיטין ח ע"א: ⁹⁵מטורי אמנון.
7. תוספות לבבלי, גיטין ח ע"א, ד"ה 'כל ששופע': מטורי אמנון. בקטע כריכה של קטע זה: מטורי אמנוס (כ"י וינה, הספרייה הלאומית D 13B hebr. Fragm.), ותוקן בשוליים ל'אמנון'.
8. ספר 'ערוגת הבשם', פירוש לזולת 'אמונתך אמת רבה': ⁹⁶מטורי אמנון.

94 כתב יד יחיד ומאוחר מאוד, כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 52 hebr.

95 כתב יד יחיד, מן המאה השלש עשרה.

96 ראו לעיל הערה 42.

9. פירוש הר"ש משנץ למשנה, שביעית ו, א; חלה ד, ח: מטורי אמנוס / מטורי אמנוס.
10. ילקוט שמעוני, במ' לד 8: מטורי אמנוס.
11. תשובות ר' ישעיה דיטראני, קכג: מטורי אמנים.
12. 'ספר מצוות גדול', עשין קלג: 97 מטורי אמנוס/ס. בכמה כתבי יד מאוחרים יחסית: מטורי אמנון (כ"י טורונטו, ספריית האוניברסיטה FR 3-003; כ"י פריז, ספריית מזארין 4472; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Ross. 599; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 150; כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 377; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27040). [מרגליות 509].
13. חידושי הרמב"ן לבבלי, גיטין ח ע"א: מטורי אמנוס / מטורי אמנוס.
14. 'פסקי חלה' לרשב"א (ציטוט פרפרסטי): מטורי אמנוס.
15. פירוש המיוחס לריטב"א לבבלי, גיטין ח ע"א: 98 מטורי אמנוס.
16. פירוש נוסף המיוחס לריטב"א לבבלי, גיטין ח ע"א: 99 מטורי אמנוס / מטורי אומנוס.
17. פירוש המאירי, 'בית הבחירה', לבבלי, גיטין ח ע"א: טורי אמנוס / טורי סמנוס.
18. פירוש הרא"ש למשנת שביעית ו, א (ציטוט פרפרסטי): טורי אמנוס.
19. תוספות הרא"ש לבבלי, גיטין ח ע"א: מטורי אמנון.
20. 'ספר כפתור ופרח' לאשתורי הפרחי, פרק ט: מטורי סמנוס / מטורי אמנוס.
21. מדרש הגדול לבמ' לד: מטורי סמנוס/ם / מטורי סומנוס/ם.
22. פירוש ר' שמריה האיקרטי לשה"ש ד 8: מטורי אמנוס.
23. פירוש ר' שלמה סיריליו לירושלמי, שביעית ו, א: מטורי אמנוס.

חנן מזא"ה, המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ת.ד. 653,
באר־שבע 8410501
mazeh@post.bgu.ac.il

97 ציטוט המסתמך על ניסוח הרמב"ם ב'משנה תורה'.

98 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים Rab. 713, ראו לעיל הערה 89.

99 כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb 4°14. ראו: ליכטנשטיין, חידושי הריטב"א (לעיל הערה 89), עמ' 9-16; חידושי הרמ"ה ושיטות קדמונים על מסכת גיטין פרקים א-ד, מהדורת א' שושנה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 11-20.

